

АЛИШЕР
НАВОИЙ

ХАШАРС ИМАРАТИ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафакқуримиз ривожида алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намойн этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ - 2022

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗИНЧИ ЖИЛД

*** **

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ
ВА ИЖОДИГА ДОИР МАҚОЛАЛАР

**Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишланади**

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

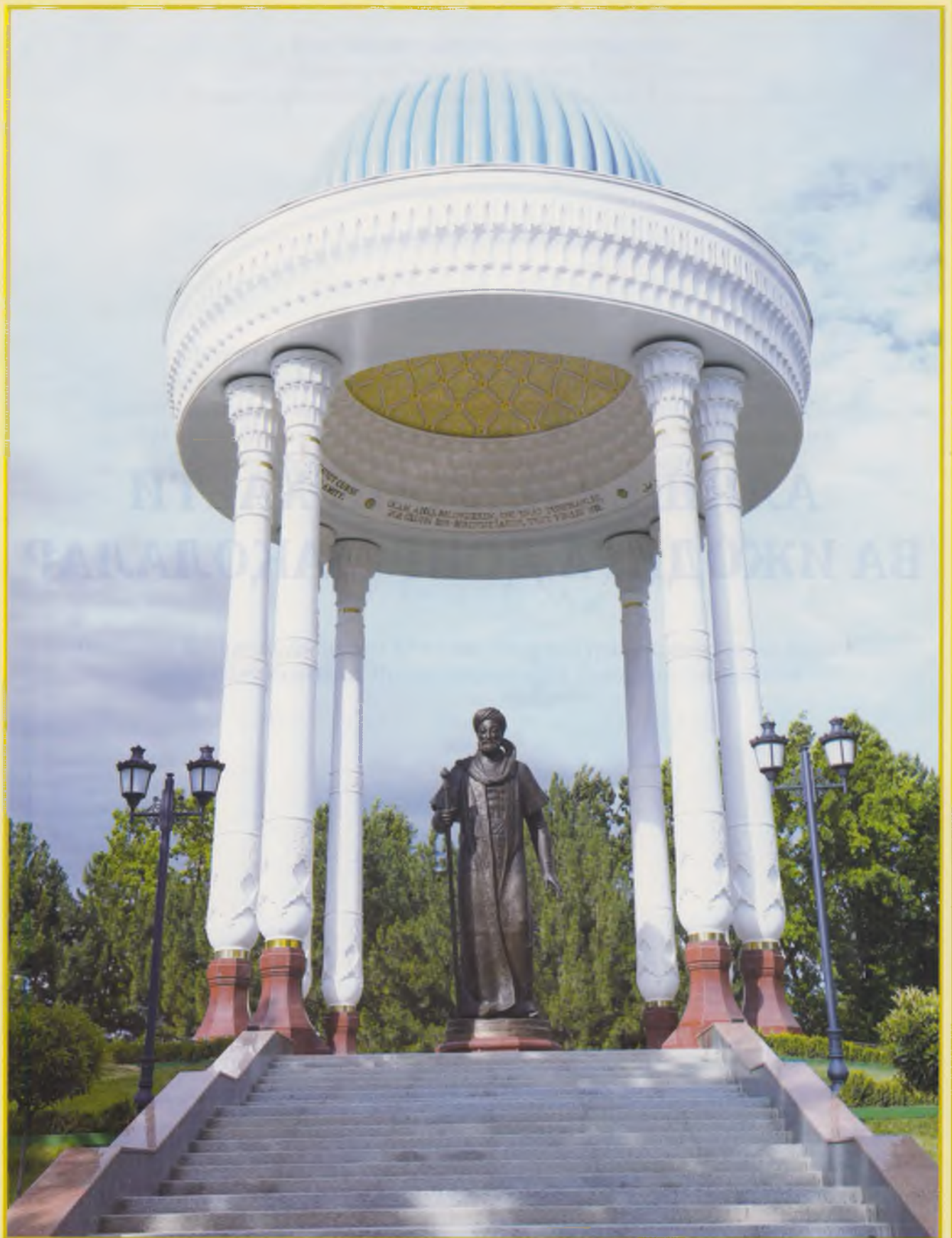
Муслиҳиддин Муҳиддинов, Муҳаммадjon Имомназаров,
Сирожиддин Саййид, Иброҳим Ҳаққул, Шухрат Сирожиддинов,
Баҳром Абдуҳалимов, Мирзо Кенжабек, Жаббор Эшонқул, Нурбой Жабборов,
Афтондил Эркинов, Исажон Султон, Ваҳоб Раҳмонов, Шухрат Ризаев,
Боқижон Тўхлиев, Нусратулло Жумахўжа, Қосимжон Содиқов,
Султонмурод Олим, Каромат Муллахўжаева

ИЖОДИЙ ГУРУҲ

Олимжон Давлатов, Дилнавоз Юсупова, Феруза Тўрахўжаева, Акмал Фармонов,
Диёра Абдужалилова, Ирода Эшонхонова, Орифжон Олимжанов

**АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ
ВА ИЖОДИГА ДОИР МАҚОЛАЛАР**

Сўраш ва жавоб

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Алишер Навоий ўзбек халқининг улуғ шоири... Сўнгги 60-65 йил ичида матбуотимизда, китобларда, турли-туман тантанали ва тантанасиз мажлисларда, ўқув аудиторияларида, радио ва телевидениеда, халқаро симпозиумлар ва семинарларда бу ибора неча марта тилга олиндикин? Менимча, буни ҳозирги замоннинг энг янги, энг мукаммал компютери ҳам ҳисоблаб беролмаса керак. Ҳар ҳолда, бугунги кунда истаган ўзбекни уйқусидан уйғотиб, “Алишер Навоий ким?” деб сўрасангиз, у кўзини очиб улгурмай, “Улуғ ўзбек шоири” деб жавоб беради. Чиндан ҳам, бу ҳақиқатни одамларга сингдириш борасида сўнгги ярим аср мобайнида жуда катта ишлар қилинди. Навоий асарлари неча марталаб нашр этилди, бошқа тилларга ағдарилди, юзлаб, балки минглаб илмий тадқиқотлар амалга оширилди, мактабларда, олий ўқув юртларида ўқитиладиган бўлди. Унинг номига кўчалар, туманлар, шаҳарлар, театрлар қўйилди, унинг тўғрисида сахна асарлари, кинофильмлар, бадий асарлар яратилди, муаззам ҳайкаллари мағрур қад кўтарди, телеэкранларда ҳар куни бўлма-са-да, бот-бот унинг ғазаллари ўқитиладиган, дostonлари асосида яратилган телефильмлар ёхуд спектакллар кўрсатилади... 20-йилларнинг ўрталарида бошқа бир буюк шоиримиз Чўлпон Алишер Навоий ҳақида кичик бир мақола ёзиб, унинг номини абадийлаштириш бобида қилиниши керак бўлган ишларни санаб кўрсатган эди. Унинг айтганлари ўн марта ортиғи билан адо этилди. Хуллас, Алишер Навоий ҳар бир ўзбекнинг – ёшдир-қаридир, эркакдир-аёлдир, олимдир ёхуд оддий меҳнаткаш инсондир, барибир том маънодаги ифтихорига айланди, бундан беш ярим асар муқаддам яшаб ўтган бу даҳо шоирнинг номи нафақат тафаккуримиздан муносиб ўрин эгаллади, балки томиримизда гупириб оқаётган қоналаримизга ҳам сингиб кетди. Ўзбекнинг миллий маънавиятини Алишер Навоийсиз, унинг асарларисиз тасаввур қилиб бўлмай қолди. Буларнинг бари, жуда яхши, албатта.

Лекин... Алишер Навоий ўзбекнинг жаҳон цивилизациясига қўшган энг буюк ҳиссаси. Мен қатъий ишонаманки, у жаҳон адабиётининг чўққилари ичида биринчи ўнликка кирди. Шундоқ экан, у ўзбекни оламга танитувчи ижодкорлардан бири. Лекин бугунги жаҳон уни биладими? Бугун унинг асарлари ривожланган мамлакатларнинг ҳаммасида етарли тарқалганми? Ўзини маданиятли ҳисоблайдиган одамларнинг ҳаммаси ҳам ҳазрат Навоий қошида таъзим бажо келтиряптими? Ҳа, албатта, хориждаги ўнлаб мамлакатларнинг адабиётшунослари Алишер Навоий номини яхши билишади, унинг асарларини кўпдан бери ўрганиб келишади. Лекин мен кенг кўламдаги маданият арбобларни айтяпман. Биз Навоийни ҳар қанча мақтамайлик, ҳар қанча бошимизга кўтармайлик, унинг номи Данте, Гёте ёхуд Умар Хайёмлар даражасида машҳур эмас. Нобель мукофотининг соҳиби, атоқли немис адаби Герман Гессе бугунги дунёдаги энг кўп ўқилган одамлардан биридир. Унинг “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” деган ажайиб мақоласи бор. Адиб унда ўзи жаҳон адабиёти кутубхонасини ташкил қилса, унга кимларни танлаб олишини ёзган ва бу танловига батафсил изоҳ берган.

У ўз кутубхонасига шарқдан ҳам форс ва ҳинд адабиёти намуналарини киритишни унутмаган. Лекин унинг кутубхонасидан... Алишер Навоийга ўрин топилмаган. Нега? Ахир, Навоий у танлаб олган анча-мунча шоиру адиблардан бир неча бор юқори туради-ку! Бунинг

бирдан-бир сабаби менимча шундаки, хорижда кўп мамлакатларда Алашер Навоий асарлари кенг тарқалмаган, кўпгина таниқли ёзувчилар ва шоирлар унинг номини эшитган бўлса эшитгандирлар, лекин асарларини ўқиган эмаслар. Хўш, нима қилмоқ керак? Ҳаёт шундан далолат беряптики, жаҳон ҳамжамиятида муайян ўринларни эгаллашга даъво қиладиган ҳар қандай халқ маданияти дурдоналарини тарғиб қилмоқни ҳам яхши билмоғи керак. Албатта, бу – катта ҳаракатлар ва катта маблағлар талаб қилади, лекин ўзбекнинг обрў-эътибори, иззат-нафси, ғурури ҳар қанча маблағ сарфласа арзийдиган соҳалардир. Мен бир нарсани таклиф қилмоқчиман – бутун дунёнинг бир қанча етук мамлакатларида худди немисларнинг Гёте институтларига ўхшаган Алишер Навоий марказларини ташкил қилиш вақти келди. Бундай марказ, биринчи навбатда, Алишер Навоий ижодини кенг кўламда тарғиб қилиш билан бирга, умуман, бугунги ўзбек адабиётининг фаол тарғибот марказларидан бири бўлиб қоларди. Навоий асарларини инглиз, француз, немис тилларида юксак таржима қилиш ва нашр этиш жаҳон халқларига ўзбекнинг, унинг маънавиятининг янги-янги қирраларини кашф этишига йўл очарди.

Бироқ масаланинг маблағ билан боғлиқ бўлмаган яна бир муҳим жиҳати бор. Жаҳон миқёсида ўзининг миллий маданий бойликларини тарғиб қилмоқ учун биринчи навбатда, тарғиб қилмоқчи бўлган одамнинг ўзи уни беш қўлдай яхши билмоғи керак. Хўш, биз биламизми? Мақоламизнинг бошидаги далолатлардан кейин бу савол мутлақо ортиқча ва ўринсиз бўлиб кўринади. Лекин шундай бўлса-да, уни ўртага қўйишдан чўчимайман. Назаримда, бугунги талаблардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, бугунги адабиётшуносликда ҳам, кенг китобхонлар оммаси ўртасида ҳам ҳазрат Навоийни билиш даражаси кўнгилдагидек эмас. Мен, албатта, унинг номини билиш ва у билан фахрланишни айтаётганим йўқ. Мен биринчи навбатда буюк шоирнинг ижодини, ғазалари ва дostonларини, ундан қолган бой мероснинг туб моҳиятини, мазмунини билишни, билибгина қолмай, ундан кундалик ҳаётимизда кенг фойдаланишни, бошқача қилиб айтганда, ҳар бир одамнинг Навоийни ўзига бир умрлик қадрдон дўстга, меҳрибон устозга, беқиёс маслаҳатчига айлантириб олиши тўғрисида гапиряпман.

Навоийшунос дўстларим мендан хафа бўлишмасин, мен уларнинг катта хизматларини мутлақо камситмоқчи эмасман. Мен фақат шуни айтмоқчиманки, бугун навоийшунослик бутунлай янги босқичга кўтарилмоғи керак. Бу тўғрида яқинда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эҳтиросли мақола эълон қилган Абдуллажон Аъзамов ҳам жуда яхши айтипти. Биз Навоийни “улуғ” деймиз, “даҳо санъаткор” деймиз, лекин шу улуғлик, шу даҳолик айнан нимада кўринади, бадий тафаккур бобида Навоий кашф этган бетакрор бойликлар қанақа, шеърӣ маҳорат бобида жаҳон поэзияси кўламида олганда у забт этган чўққиларнинг бўй-басти, шакл-шамойили қанақа деган саволларга бемалол жавоб бера олмаймиз. Шунингдек биз бу буюк санъаткорнинг инсон ва унинг коинотдаги ўрни тўғрисидаги қарашлари, умуман, шарқ фалсафасига қўшган ҳиссаси, Фаробийлар, Ибн Синолар, Фаридуддин Аттор ва Жалолиддин Румийлар орқали ўзлаштирган фалсафӣ тизимлардан қандай илҳомлангани, уларни нима билан бойитгани ҳақида тўла тасаввурга эга эмасмиз. Табиӣки, ўз даврининг вакили сифатида Алишер Навоий ислом фалсафаси, буюк уламо-ларимизнинг асарлари билан ҳам яхши таниш бўлган ва улардан кенг фойдаланган. Лекин бу Алишер Навоийни соф мистик шоирга айлантириб қўйишга асос бермайди. Назаримда, Навоийнинг фалсафӣ қарашлари тўғрисида муайян мақолалар ёзилган, самарали фикрлар айтилган бўлса-да, яхлит олинганда, бу соҳа ҳали очилмаган қитъа. Бу ўринда муаммо-

нинг яна бир муҳим жиҳати, китобхонлар оммасининг Навоий асарларини ўқиши билан боғлиқ. Ҳозирги патда қизиқ бир вазият, пародоксал бир ҳолат шаклланиб қолди – ҳазрат Навоийга эҳтиромимиз чексиз, ифтихоримиз баланд-у бироқ унинг ғазаллари, дostonлари, ҳикматлари, рубоий ва қитъаларини, шунингдек илмий-ахлоқий асарларини ўқишимиз анча-мунча оқсамоқда. Бу тўғрисида Президентимиз Ислom Каримов ҳам Олий Мажлиснинг йиғилишларида жуда куйиниб гапирди. Навоий асарларини ўқимай туриб, ундan ифтихор қилиш ёхуд бу буюк зотдан маънавий озикланаяпман деб ўйлаш бирор тотли таомнинг ўзини тановвул қилмай, унинг ҳидидангина маст бўлиб юргандек гап. Дарҳақиқат, мактаб ўқувчилари ҳам, коллежлар ва лицейларнинг, олий ўқув юртларининг талабалари ҳам Навоий асарларини жуда кам ўқишади. Баъзан бунинг сабаби сўралса, “тили эскирган, тушуниш қийин” деб жавоб беришади. Ҳа, албатта, ҳазратнинг асарлари бундан беш ярим аср олдин яратилган, албатта, унинг айрим жиҳатлари тушунишга қийинроқ бўлиб қолган бўлса ажаб эмас. Лекин дунёда бирон халқ ўзининг буюк классикларидан “эскирган” деган баҳона билан юз ўгирган эмас-ку, уларни талашиб-тирмашиб бўлса ҳам ўқишади, зарур бўлганда, масалан, русларнинг “Игор жангномаси”га ўхшаб ҳозирги тилга ағдариб олишади. Ҳолбуки, Навоий бундай ағдаришга мутлақо муҳтож эмас.

Деди: қайдин сен, эй мажнуни гумраҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огаҳ?

Деди: недир сенга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлук ҳамиша.

Мен бу диалогни бошдан-охиригача болалигимда ёдлаган эдим, ҳамон эсимда. Қани, шу парчадаги қайси жойлар бугунги китобхонга тушунарсиз экан? Йўқ, гап бу ерда Навоийнинг “эскиргани” да эмас, балки ўзимизнинг ялқовлигимизда, ҳафсаланинг етишмаслигида, луғат устида ишлашга эринишимизда. Қолаверса, бир замонлар жамиятда кенг тарқалган шеъриятга бўлган ихлосимиз ва муҳаббатимизнинг бениҳоя сусайиб кетганида. Мен мадраса кўрган одамларга ҳамиша ҳавас билан қараб келганман. Улар юзлаб ва балки минглаб мисра шеърларни ёд билишар ва бемалол шарҳлаб беришарди. Ҳаётдаги ҳар қандай вазиятларга мос келувчи сатрларни ёддан ўқиб, улардаги кишини лол қолдирадиган теран маъноларни айтиб беришарди. Улар жуда юксак шеърият маданиятига эга эдилар. Қани ҳозир биздаги ўша маданият? Нега бетакрор бой ва ранго-ранг мумтоз адабиётга, беқиёс шеърият бўстонига эга бўлган Ўзбекистон мактабларидан бугун шеъриятдан узоқ, унинг нафосатидан баҳра ола билмайдиган, Сўз мусиқасига, Сўз мўъжизасига лоқайд қарайдиган болалар чиқмоғи керак? Мактабни битираётган ҳар бир гуруҳда бир-иккита шеърпараст бўлади, албатта. Лекин, мен ҳозир кенг ўқувчилар оммасини назарда тутяпман, уларнинг эстетик карлигини айтяпман. Албатта, бу ёшлар улғайиб, ўрта ёшли ва улуғ ёшли одамларга айланишади, турли касб-корларда, турли мансабларда ишлашади. Ёшлиқда шеъриятга, нафосатга мойил бўлмаган кўнгиллар йиллар ўтиб, турмушнинг ола хуржуни елкага тушгандан кейин ўз-ўзидан ўзгариб қолади, деб умид қилиш анойилик бўлур эди. Натижада, шеъриятга лоқайдлик нафосатдан узоқ қалбларнинг мушфиқликка бегоналиги одамларнинг эришилган оддий сифатларига, турмуш тарзларига айланиб қолади. Бундай сифатлар, айниқса, раҳбар ходимларга панд беради – туппа-тузук шакл-шамойилга эга бўлган, галстук таққан, шляпа кийган, савлатидан от хуркадиган, қўли остидаги одамларга пўпи-

са қиладиган, уларни сўкишдан тоймайдиган маънавияти пуч раҳбарлар, мутасаддилар пайдо бўлади. Чиндан ҳам, турли тоифадаги ҳокимлар, вазирлар, муовинлар, бошқарма бошлиқлари ўртасида беш-олтита шеърни ёд биладиганлари, вақти-бевақт уларни ёддан ўқиб, лаззат оладиганлари, умуман, гўзалликка яқин бўлишга эҳтиёж сезадиганлари кўпмикан? Битта-яримта одамни истисно қилганда, мен бунақаларни учратган эмасман. Қани энди мен адашаётган бўлсам-у, ўша катталаримиз анжуманларда, йиғинларда, мажлисларда, радио ва телевизор экранларида ёддан шеърлар ўқиб, мени шармандаи шармисор қилишса...

Нега шундай? Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб нега биз шундоққина ёнимизда бўлган, истаган дақиқамизда бизга беминнат хизмат қилишга тайёр турган буюк хазинага беписанд қараймиз, кўлимизни узатиб, унинг дурдоналаридан олиб, кундалик ҳаётимизда фойдаланишга эринамиз?

Менимча, бу қусурни йўқотишнинг битта йўли бор – мамлакатимизда шеърпарастлик анъанасини ялпи тиклаш керак. Ахир, Алишер Навоий фақат адабиётчиларнинг эмас бутун халқнинг мулки. У касби-коридан, мутахассислигидан қатъи назар ҳар бир одамнинг, ҳар бир бағриочик инсоннинг ҳабиби, дўсти, биродари. Фақат бу сўзларни рўёбга чиқармоқ учун ҳамма ҳазрат Навоий асарларини бутун умри давомида қўлдан қўймай ўқийдиган бўлмоғи керак. Буни эса мактабдан бошлаш керак. Шу ўринда халқ таълими ва олий таълим вазирларининг қулоғига айтадиган бир шингил гапим бор – сизлар яхши биласизларки, ўқувчилар ҳам, талабалар ҳам қаттиқ талаб қилса айтганини қилади, бўлмаса, енгил-елпи йўллар билан ўқишни битириб кетиш пайида бўлишади. Шундой бўлгандан кейин, уларга қаттиқ турилса-ю, ўрта таълимда ҳам, олий таълимда ҳам аттестат ёки диплом олишнинг энг зарурий шартларидан бири сифатида 500 мисрами ёхуд 1000 мисрами (қанчалиги ва қайси шеърлар эканини мутахассислар белгилаб беришади) шеърни ёд билишни талаб қилиш керак. Табиийки, биринчи навбатда, ҳазрат Навоийнинг ғазаллари ёд олинса, нур устига аъло нур бўлар эди. Менимча, бунақа “қаттиққўллик”ка ҳеч ким эътироз билдирмаса керак. Чунки ёд олинган шерлар билан қалбларга қўшимча нур киради, меҳр ортади, муҳаббат куртак ёзади.

Грузинлар Шота Руставелини жуда яхши кўришади. Айтишларича, эрга тегадиган ҳар бир қизнинг сепида, албатта, “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достони бўлмоғи шарт экан. Билмадим, бу одатни бизда жорий қилиш керакми-йўқми? Лекин бир нарсага ишончим комил – Алишер Навоий шаънига айтадиган мақтовларимиз ва фахрияларимиз чинакамига ҳаётийлик касб этмоғи учун ҳазратни бағримизнинг тўрига ўтқазайлик, унинг асарларини кундалик ҳаётимиздаги энг ишончли суянчиғимизга, маънавият бобида чинакамига суянч тоғимизга айлантирайлик.

ИНСОННИНГ МАНГУ ДАРДИ

Эркин ВОҲИДОВ

Навоий ижоди шу қадар поёнсиз туйғулар оламики, ундан инсон ҳиссиётининг барча жилоларини топиш мумкин. Севги, соғинч, рашк, умид, айрилиқ уқубати, висол шодлиги, юрт меҳри, фидолик, жасорат... бу санокни чексизлик қадар давом эттириш мумкин. Тасаввуримда инсон руҳиятининг бирор ҳолати йўқки, Навоийда унинг ифодаси учун бир байт топилмасин. “Хазойинул маъоний” фақат маънолар ҳазинаси эмас, инсоний туйғулар қомуси, ҳиссиётнинг бепоён олами ҳамдир.

Ҳазратнинг бир ғазали “Ваҳки умрим барча зое бўлди эл коми билан” деб бошланади. Шеър бошдан оёқ озодлик туйғуси ҳақида. Ғазалнинг биринчи сатриёқ кишини чексиз ҳаёлларга ғарқ қилади:

*Ваҳки умрим барча зое бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била.*

Нақадар буюк изтироб бор бу сўзларда. Биргина шоирнинг эмас, бор инсониятнинг, ҳамма замон ва маконларнинг дарду алами бор. Ком-истак, хоҳиш демак. Комронлик ўз истагига кўра яшамоқ, яъни озод бўлмоқдир. Шоир таассуф билан, мен ўз истагимга кўра яшамадим, бошқаларнинг раъйи билан, замона зайлига бўйин эгиб кун кечирдим, ҳеч қачон эҳтиёрим ўзимда бўлмади, демоқда. Шу боис ичганим бода эмас, қонли ёшларим бўлди. Ҳаётим зое кетди.

Бу фақат ўн бешинчи асрнинг эмас, барча замонларнинг изтиробидир.

Буюк шахсияти, кенг билим ва дунёқараши билан ўз даврининг тор қолипларига сиғмаган Навоий фарёд қилади:

*Кимса юз йил комронлиғ қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била.*

Эркисизлик шундай аламли ҳолатки, агар юз йил ўз эркинг билан яшасанг, бир лаҳза ихтиёрсизлик бу юз йиллик бахтдан нишон қолдирмайди. Эркисизликнинг бир дақиқаси ҳам оғир кўргилик экан. Умрга татигувлик қайғу экан.

Биров коми нима? Бу ўзганинг истаги, хоҳиши, иродаси, изми, руҳсати, раъйи демакдир. Навоий учун эркисизликда ичилган оби ҳаётдан кўра ўз хоҳиши билан ичилган заҳар яхшироқдир.

*Заҳрни ўз коми бирла ичса ондин яхшиким
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиғ жоми била.*

Биров зўрлаб ичирган қадаҳ нокомлик жомидир. Байтнинг маъносини лўнда қилиб айтса, эркисиз яшагандан кўра ўлган яхши, демакдир.

Ғазал давом этади. Навоий байтлар оша гўзал ташбиҳлар, аниқ ҳаётий манзаралар орқали инсон ҳурриятини улуғлайди, бандилик уқубатини чуқур дард билан тасвирлайди.

*Юз дилором айлагандан равза ҳибси яхшироқ
Бўлса ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.
Эй кўнгил, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил
Фардлиғ вайрониди меҳнат қаро шоми била.*

Агар жаннат боғига кирсанг, юзта пари сени ўрасаю сенда бирор ёққа кетиш ихтиёри бўлмаса, равза ичра ҳибсда бўлсанг, ундан кўра ўз вайронангда кўнглинг ороми, озодлик, тинчлик ва хотиржамлигинг билан қолганинг яхши. Шоир юксак санъат билан “дилором” ва “кўнгил ороми” сўзларини ёнма-ён келтириб бу ўхшаш сўзларнинг икки тамоман бошқа маъноларини очади. “Дилором”нинг маъноси бу ўринда пари пайкар бўлса, “кўнгил ороми” деганда хотиржамлик, тинчлик, осойишталик ҳолати тушунилади.

Навоий ёлғизлик истагини кўп ёзган. Хиротдек зарифлар шаҳрида ҳам фикри тор, қалби нурсиз, суҳбати саёз, ғийбатчи, майда одамлар йўқ бўлмаган чоғи, “парим бўлса учиб қочсам улусдин то қанотим бор,” деган каби сатрлар “Хазойинул маъоний”да талайгина бор. Бу ғазалда Навоий ана шундай тоифа ичига тушиб қолмоқни тутқунликка қиёслайди, уларнинг чароғон субҳи айшидан меҳнат шомини, яъни азобли қоронғуликни, уларнинг чаманзордаги анжуманидан фардлик вайронасини, харобада ўтган ёлғизликни афзал билди.

*Қушқа юнг маскан аро хушроқдурур озодлиғ,
Бўлғонидин банд аро сайёд ипак доми била.*

Қуш ўз уясини оддий жундан тўқийди. Овчи эса тузоқни қиматбаҳо ипакдан ясайди. Ипак тузоқ бойликдаги тутқунлик рамзи, юнгдан тўқилган уя эса камина камтарлик аро озодлик тимсоли. Яна ҳам тўғрироғи ватан тимсоли. Байтнинг маъноси шуки, текин неъмат тамаъида ўзни тузоққа урма, ўз ватанинг, озодлигинг қадрига ет. Кўргинки, қушга эркин парвоздан ортиқ бахт борми? Лекин у ҳам гоҳ нафс қутқуси билан сайёд домига илинади. Бу сенга ибрат бўлсин.

Бошдан оёқ озодлик қайғуси билан ёзилган бу ғазал зимнида Навоийнинг сўнгсиз ҳасрати бор, эркин ўтган умри учун чеккан надомати бор. Бир қарашда бу ўкинч таажжубли туюлиши мумкин. Шоҳнинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, замонининг энг давлатманд одамларидан бири, ёшлик чоғиданоқ шуҳрати мамлакатга ёйилган, элда ҳурмат-эътибори беқиёс даражада юксак, “Гар қуёш янглиғ эрур қадрим менинг шаҳ олдида” деяолган шоир тутқун бўлиши мумкинми? Инсониятга ўзидан маънолар хазинасини қолдирган, кўплаб мадрасалар, дорушшифолар, кўприклар қурдириб элга яхшилик қилган, умрининг ҳар лаҳзасини эзгулик хизматига бахш этган Навоийдек инсон “ваҳки, умрим барча зое бўлди” деса, бошқалар нима десин?

Шундай деймизу кўнгилда бошқа бир савол туғилади. Ким эркинроқ? Оддий одамларми ёки юксак мартаба ва шон-шуҳрат эгаларими? Чумолидай ўз рисқини териб, аравасини ҳайдаб, ашуласини айтиб юрган одам озод ва бахтлими ёки ҳар қадами эл назарида, подшолик назарида бўлган улуғ амирми?

Шеър маъносига кирган сари кишига саволлар ёғилиб келаверади. Мутлоқ озодлик борми ўзи? Инсон фақат ўз истаги билан яшаши мумкинми? Жамиятда яшаб туриб инсон бу жамиятнинг қонун-қоидаларидан ташқарида бўла оладими?

Одамзод ҳамиша кўнглим нима дейди дебмас, эл-юрт нима дейди деб яшар экан. Керак ва кераксиз ғам-қайғу, ташвишларни бошига ортар экан, қалбнинг энг ҳассос эзгу туйғуларини яширмоққа мажбур бўларкан. Инсон жамиятда яшаб туриб жамиятнинг қонун қоидалари, урф-одатларидан, ҳаёт тарзидан четда туrolмас экан. Озодлик англаб етилган зарурат, дейилади. Жўн сўз билан айтса, озодликнинг ўзи тутқунлик экан...

Одатда шеърни таҳлил қилганда биз, шоир ундоқ дейди, бундоқ дейди, фалон ғояни олға суради, дея сўз юритамиз. Аслида шеър насиҳат, тарғибу ташвиқ эмас, юрак тебранишлари эканини унутамиз. Навоий ушбу ғазалда инсон эркини тараннум этган, десам ҳақиқатнинг ҳаммаси бўлмас. Агар фақат шундай бўлганда беш юз йил ўтиб бугун у бизнинг юрагимизни ларзага солмас эди, хаёлларимизни чулғамас эди.

Ғазал инсоннинг мангу дарди тўғрисида, кўринмас кишанлари тўғрисидаги хасратли қиссадир. Шоир юрагини тўлдирган армон, ичидан чиққан чуқур хўрсиниқдир.

НАВОЙНИ АНГЛАШ

Абдулла ОРИПОВ

Буюк бобомиз ижоди, дарҳақиқат, улкан бир уммондир ёхуд дунёнинг энг ранг-баранг ва беназир хазинасидир. Кимки ниманики ахтарса, ушбу хазинадан албатта топғусидир.

Жумладан, барча навоийшунослар неча замонлардан буён бу улуғ меросни ўрганиб, тадқиқ этиб, ундан шоён баҳраманд бўлиб келмоқдалар. Айтиш керакки, ҳаётнинг исталган жабҳасига тегишли чақмоқ фикрлар, гўзал ташбеҳлар бу хазинада ҳайратомуз даражада серобдир. Айрим мисоллар келтирайлик. Мана шоир беҳини (мева) таърифлаётир:

*Оқартиб ишқ бошимни, ниҳон бўлди сариғ чеҳрам,
Момуғ ичра беҳини чирмоғон янглиғ киши андо.*

Яъниким, пахта – момиққа сариқ беҳи ўраб қўйилгани каби оппоқ сочим оғушида сариқ чеҳрамдир.

Ёхуд шоир фалакиёт – астрономиядан иқтибос келтиради:

*Маҳжабинлардин сияҳдиллик, не тонгким, ойнинг
Ботинин кўрсанг қародур, гар кўринур зоҳир оқ.*

Шоир бундан беш юз йиллар муқаддам ой тупроғининг аслини аниқ тасвирлаган.

Энди бир мисол тиббиётга доир. Қарангки, шоир бир ғазалида сариқ касалининг барча белгиларини бошдан-оёқ санаб ўтади ва охирида дейди:

*Дард туфроққа ниҳон қилди Навоий жисмини,
Топибон бир шуша олтин, дафн қилгандек гадо.*

Шоир ўз жисмини бир шиша сариқ олтинга менгзамоқда.

Навоийнинг яна бир байтига эътибор қилайлик. Бу ерда гап ваҳдат майи устида эмас, балки мавжуд турмушнинг аниқ ҳолатлари ҳақида бораётир:

*Эй муғаннийлар, Навоий маст эди – кеч уйғонур,
Они уйғотмоққа бир дилкаш тараннум айлангиз.*

Қуйидаги мисолда ҳам ҳаёт детали шашлик – шишлик тарзида ифода этилмоқда:

*Гарчи ишқ ўтида кўнглумни ўқунгга шишладинг,
Гарм бўлмаким, ҳануз не сих куймиш, не кабоб.*

Мана бу ўринда эса Навоий ўзининг қайси қавмга мансублигини таъкидламоқда. Бу ҳам қизиққан ҳар бир одам учун ахборот манбаи бўла олади:

*Шоҳу тожу хилъатиким, мен томоша қилғали
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас.*

Кўриниб турибдики, устознинг муборак назари тушмаган бирор соҳа йўқ. Хўш, унинг қалби-чи? Шоирнинг қалбида қандай ғалаёнлар юз бермоқда эди? Унинг юраги нималардан изтироб чекмоқда эди? Ҳасрати ва армонлари нималардан иборат эди?

Биз юқорида келтирган шеърий мисраларни балким ҳар қандай мутахассис илмий-бадий жиҳатдан тўғри шарҳлаб бера олар. Лекин Навоий ҳасратию армонини ким шарҳлай олади?

Аввало, Навоий ижодининг асл манбаида инсон турадики, у гоҳ шоҳ, гоҳ гадо, гоҳ ошиқ, гоҳ ринд. Лекин Навоий инсонни қанчалик улуғламасин, унинг норасолигидан ҳам шу қадар шикоят қилади, ҳатто фарёд чекади:

*Чу билмай элга вафо айладим – жафо кўрдим,
Не суд энди агарчи нечаким пушаймонмен.*

Ёки:

*Дўстлар, басдур мазорумға маломат тошлари,
Чекмангиз меҳнат кўярға қабри вайронимға тош.*

Хўш, буюк шоирнинг кўнглини бу қадар ўкситган сабаб недур? Навоий буни ҳам очиқ-ойдин айтади:

*Турфа, кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким, биравга ёқмади бир хизматим.*

Яъни, жайдари тилда айтсак, шоир гўё, кўчқорни бердинг-у, бироқ арқонини бермадинг деб маломат қиладиганларни назарда тутгандек.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам инсон боласи яхшиликдан фойдаланишга ғоят уста, лекин уни қадрлашга ҳар доим ҳам қодир бўлавермайди. Афсуски, инсон болаларини олий туйғулар эмас, кўпинча нафс бошқариб келган. Ёвузлик унга доимий ҳамроҳ бўлган. Навоийнинг ҳасратлари айнан мана шулар эмасми?! У муттасил равишда инсон комиллигини орзу қилаётир-ку. Наинки орзу қилаётир, балки унинг ижобати учун курашмоқда-ку!

Бироқ шоир армонлари ушалмаса ҳам инсон қавмига ҳаргиз этак силкимади. Аксинча, уни тўғри йўлга даъват қилди.

*Бўлма дўнё дўст, гар истар эсанг осудалиқ,
Лек ҳар не қилсалар, бўл аҳли дунё бирла дўст.*

Ҳазратнинг теран фалсафаси ҳам шу эди. Биз авваламбор шоирнинг қалбига, чексиз ҳасратларига қулоқ тутишимиз, уни англашимиз зарур.

Бобомизнинг таваллуд куни – наинки тенгсиз ифтихор куни, балки биз учун улуғ уммондан яна бир карра баҳра олмоқ имкони ҳамдир. Юртбошимиз таъкидлаганларидек: “Агар бу зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак – шоирларнинг султонидир”.

“ХАМСА” ЁЗИШ АНЪАНАСИГА АЛИШЕР НАВОЙНИНГ МУНОСАБАТИ

Ботирхон ВАЛИХЎЖАЕВ

Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётларида туркум асарлар яратиш тажрибаси қадимий тарихга эга бўлиб, бу анъана туфайли машҳур «Минг бир кеча», «Панча тантра», «Тўтинома» каби жаҳоний шуҳратга молик бадиий ёдгорликлар майдонга келди. X асрда форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»си яратилиб, у Шарқ халқлари эпик шеърляти тарихида улкан бадиий ҳодиса бўлибгина қолмай, балки кейинчалик, аниқроғи, XII асрдан бошлаб Шарқнинг кўпгина халқлари адабиётида панж ганж, хамса деб номланган янги туркум асарлар яратиш анъанасига ҳам маълум хизмат қилди. Тўғри, «Шоҳнома» ва панж ганж, хамса бадиий ёдгорликларнинг ўзаро умумий, ўхшаш томонлари бўлиши билан бир қаторда уларнинг ҳар бирининг, ўз навбатида, ўзига хос хусусиятлари ғоявий-сиёсий, адабий-эстетик ва фалсафий йўналишлари, замоналарига муносабати, муаллифларининг карашлари ва мароми ҳам бор. Шундай бўлса-да, туркумлилик нуқтаи назаридан улар орасида маълум бир боғланиш кўзга ташланади. Аммо бу боғланиш айнан такрорда эмас, балки такрорламасликда кўринади. Бас шундай экан, панж ганж, хамса адабиёт тарихида оригинал ҳодиса сифатида туркумлиликнинг ўзигача мавжуд бўлган хусусиятларидан баҳраманд бўлган ҳолда уни янгича тарзда ривожлантирган адабий жанр бўлиб майдонга келди ва XII-XIX асрларда турли тарзда давом этган байналмилал бадиий ҳодисага айланди. Натижада, XII асрда Озарбайжонда бошланиб, XIII-XIX асрлар давомида Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркия, Озарбайжонда форс-тожик, ўзбек, турк тилларида яратилган дostonлар туркуми – панж ганж ва хамсалардан ҳозирги кунда 60 дан ортиғи илм оламига маълум. Аммо уларнинг кўпчилигининг муаллифи ва таркибига кирувчи асарларнинг номи ва Низомий ё Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига жавобан ёзилганлиги тазкираларда келтирилган хабарлар орқали маълум бўлиб, ўзи аниқланганича йўқ. Масалан, XIX аср муаллифларидан Ҳусайнқулихон Азимободий «Наштари ишқ» номли тазкирасида Миннат тахаллусли Мир Қамариддин Сайид Машҳадий тўғрисида сўз юритиб, жумладан шундай ёзади: «(Миннат) даҳ маснавий ба таври хамсаи Низомий ва Хусрав ба қалам оварда» [1] (Миннат Низомий ва Хусрав хамсалари йўналишида ўнта маснавий ёзган).

Кўринадики, бунда шоир Миннат «Хамса»сининг таркибидаги дostonларнинг номи эслатилган эмас. Шунинг натижасида Миннат қаламига мансуб ўнта маснавий бир туркум ёки иккита бешлик туркумидан иборатми, деган саволларга жавоб топиш ҳозирча мушкул. Чунки бу асарларнинг ўзлари ҳозирча аниқланган эмас. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Панж ганж ва хамса деб аталган туркум асарларнинг айримлари эндиликда аниқланмоқда. Мисол учун, Алишер Навоий томонидан эслатилган Ашраф Мароғавий «Хамса»сининг нусхалари ҳозирги кунда аниқланди ва улар озарбайжонлик адабиётшунос Тоҳир Муҳаррамов томонидан ўрганилиб, нашрга тайёрланмоқда [2]. Шунингдек, Ашраф Мароғавийдан олдинроқ, яъни 1402-1417-йиллар орасида Жамолий Табрезий томонидан ёзилган «Хамса»нинг ҳозирча ягона нусхаси Буюк Британиядаги Индия оффис кутубхонаси фондида сақланаётганлиги эндиликда маълум бўлди [3].

Шундай бўлса-да, панж ганж ва хамсаларнинг ҳозирга қадар маълум бўлганларини уму-

мий тарзда кузатишнинг ўзи ҳам бу анъананинг ниҳоят мураккаб бир жараён эканидан далолат беради. Шунинг учун бундай типдаги асарларнинг ҳаммасига бир меъёрда муносабатда бўлиш ва баҳолаш масаласига жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш талаб қилинади.

Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий хамсалари ҳақида кейинги йилларнинг ўзида қатор тадқиқотлар майдонга келди. Аммо Шарқ халқлари адабиётлари тарихида хамса ёзиш анъанасини ўрганишда, юқорида эслатилганидек, мушкулотлар мавжудлиги туфайли бу бадиий ҳодиса кенг планда, яхлит бир жараён каби системали тарзда ўрганилганича йўқ.

Демак, панж ганж ва хамса деб юритилувчи туркум асарларнинг шакл ва мазмун жиҳатдан ривож, улардаги ички ўзгаришлар ва янгиликлар, бу ҳодисанинг жанрий хусусиятлари чуқур ва ҳар томонлама текширишни тақозо этади. Бу анъанада майдонга келган туркум дostonларнинг аксарияти ҳозирги кунда аниқланмаган ёки тадқиқот доирасига киритилмаган экан, бу ишни комплекс тарзда ўрганишни амалга ошириш кўпгина қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шундай бўлса-да, маълум ёзма ёдгорликлар (бу ўринда туркум ёдгорликлар назарда тутилмоқда) асосида ҳам дастлабки хулосаларга келиш мумкин кўринади.

XII-XV асрлар давомида, яъни Алишер Навоий «Хамса»си яратилгунга қадар, бир томондан, Низомий Ганжавий асос солган хамса ёзиш анъанаси, яъни ғоявий-бадиий жиҳатдан яхлит дostonлар туркумини яратиш йўналиши давом этган бўлса (масалан, Хусрав Дехлавий), иккинчи томондан, XIV асрдан бошлаб бу анъанага бешта дostonдан иборат туркум асарлар – панж ганж ёзиш (масалан, Ҳожуи Кирмоний) анъанаси ҳам бошланган эди. Алишер Навоий бадиий қомуси – «Хамса»сини хамсатайн (Низомий ва Хусрав Дехлавий «хамса»лари йўналишида яратгандан сўнг, юқорида уқтирилганидек, туркум дostonлар (хамсатайн, панж ганж) яратиш анъанасида янги – сабаъа, яъни етти дostonдан ташкил топган туркум ва кейинчалик эса ситта, яъни олти дostonдан иборат туркум майдонга келди. Бундан Шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоий «Хамса»си бу янги туркумларнинг майдонга келишига туртки бўлган кўринади. Бу фикрни қувватлаш учун хизмат қилувчи далилларга мурожаат қилайлик. Маълумки, Алишер Навоийнинг «Хамса»си 1484 йилда ёзиб тугатилган эди (буни «Хамса»нинг Абулжамил котиб томонидан кўчирилган нусхаси ҳам тасдиқлайди [4]). Шундан сўнг Алишер Навоий «Хамса»ни Абдурахмон Жомий назаридан ўтказди ва унинг юксак баҳосига сазовор бўлади. Бу баҳо:

*Ба туркий забон нақше омад ажаб,
Ки чодудамонро бувад муҳри лаб...
Агар буди он ҳам ба назми дари,
Намонди мачоли сухангустар,*

(Туркий тилда шундай ажойиб бир нақш майдонга келдики, у жоду-сеҳрли сўзларнинг лабларига муҳр босди. Агар бу ҳам дарий тилида назм қилинганда эди, унда сўз айтишга мажол қолмаган бўлур эди) тарзида бўлиб, у «Хирадномаи Искандарий» дostonидан жой олган. Бу дoston эса, жомийшунос Аълохон Афсаҳзоднинг аниқлашича, 1484 йилнинг декабрь ойида ёзиб тугатилган [5]. Бу далил, бир томондан, Алишер Навоий «Хамса»си 1484 йилнинг декабрь ойдан олдин ёзиб тугатилганини яна бир карра тасдиқлайди. Абдурахмон Жомий Алишер Навоий «Хамса»сини мутолаа қилгач, ўзининг шу вақтгача бўл-

ган Хамса – бешлик ёзиш ниятини ўзгартириб, бу анъанага «тарҳи тоза» киритиш мақсадида ўзи мўлжалланган хамса – бешликни еттилик – «Ҳафт авранг»га айлантиришни лозим топган кўринади. Жомийнинг Алишер Навоий «Хамса»сига берган баҳосида ҳам шунга ишора бордай туюлади. Натижада, «Ҳафт авранг» 1486 йилда, яъни «Силсилат уз-заҳаб» достонининг учинчи дафтари ёзилгандан кейин майдонга келди. Чунки Абдурахмон Жомий 1468-1472-йиллар орасида ёзган «Силсилат уз-заҳаб» достонининг биринчи дафтари қисмини янада ривожлантириб, унинг иккинчи (1485) ва учинчи (1486) дафтарларини ҳам ёзиб тугатди ҳамда 1480 йилда битилган «Соломон ва Абсол» достонини ҳам аввал мўлжалланган хамсаси достонлари сирасига қўшиб, «Ҳафт авранг» номидаги еттилик туркумини майдонга келтирди. Бу фикрни адабиётшунос А.Афсаҳзод ҳам юқорида эслатилган китобида уқтириб ўтган [5: 59].

Демак, Алишер Навоий «Хамса»си яратилгунча бўлган даврда, бир томондан, Навоий ибораси билан айтганда, хамсатайн (Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий хамсалари) анъанаси, иккинчи томондан, Ҳожуи Кирмоний, Жамолий Табрезий, Ашраф Мароғавий, Котибийларнинг панж ганж – бешликлари йўналиши давом этган бўлса, Алишер Навоий ўз «Хамса»си билан хамсатайн анъанасини юқори поғонага кўтариб, туркум достонлар ёзиш тарихининг бурилиш нуқтасини ҳам ташкил этди, бу йўналишда янги давр, янги анъананинг бошланишига туртки ҳам бўлди. Натижада, Абдурахмон Жомийдан бошлаб, XIV-XIX асрлар давомида турли характердаги панж ганж – бешлик (Қосимий Гунободий, Яҳёбей Тошлижали, Ломей, Атойи Навъизода, Биниш Қашмирий, Замирий Исфаҳоний, Ҳидоятullo Раъий, Мир Савбадорхон), ситта – олтилик (Фазлий Чалабий, Хокий Балхий, Ҳидоят Табаристоний), сабъа – еттилик (Абдурахмон Жомий, Бадриддин Кашмирий, Зулолий Хонсарий) ва ўн-ўн бешта достондан иборат туркум бешликлар (Сайид Ҳасан бинни Фатхуллох, Мир Қамариддин Сайид Миннат Машҳадий, Абдибек Шерозий) яратилган эди. Аммо XVI – XIX асрлар давомида том маънодаги хамсатайн, Навоий давом эттирган хамса типи анъанасида асарлар яратиш кўзга ташланмайди.

Эътибор қилинган булса, юқорида асосан туркум достонлар кенг маънодаги хамса анъанасининг шаклий-таркибий хусусиятларига кўпроқ тўхталдик. Бу анъананинг мазмуни, мундарижаси ва таркибидаги сюжет линияларига бўлган муносабат, уларни янгилаш, янги достонлар яратишга даъват ва уни амалга оширилгани ҳақида ҳам айрим мулоҳазалар баёнига ўтайлик. Чунки бу масала хамса деб номланган достонлар туркуми ўзгаришининг мураккаб бир жараён эканини идрок этишда кўмаклашур, деган умиддамиз.

Маълумки, ўрта аср адабиётшунослиги бадий асар яратиш жараёнида унинг мазмун ва шакли масалаларига эътиборни қанчалик қаратган бўлса, асар яратишда такрордан кочиш, оригинал ёзишга интилишни ҳам шунчалик назарда тутган эди. Бу фикр адабиётшуносликда маълум, назарий масалалардан баҳс юритувчи асарларда ҳам, эпик шеърят намуналари бўлмиш достонларнинг кириш ёки хотима қисмларида ҳам, шу жумладан туркум достонлар – панж ганж, хамса ситта, сабъа таркибидаги асарларда ҳам баён этилган.

Бундай мисолларни Низомий Ганжавий достонларидан ҳам келтириш мумкин. Масалан, у «Шарафнома»сида шундай ёзган эди:

*Магў, он чи доной пешина гуфт,
Ки дар дур нашояд ду сўрох суфт.*

*Магар дар гузарҳои андешагир,
Ки аз бозғуфтан бувад ногузир.
Дар ин пеша чун пешвои нави,
Кӯҳанпешагонро макун пайрави. [6]*

(Олдинги донишмандлар айтганларини такрорлама, чунки қимматбаҳо дурда иккита тешик очмайдилар. Агар такрорлаш зарур бўлиб қолганда ҳам андиша қилғил. Бу соҳада сен янгилик пешвоси экансан» ўтганларнинг пайрави бўлиб қолма). Бундай тарзда мулоҳаза юритиш, янгилик яратишга даъват кейинги асрларда ҳам давом этди. Ана шунинг натижасида XIV асрдан бошлаб, Низомий Ганжавий «Хамса»си ва унинг таркибига кирган дostonларга бўлган икки хил муносабат кўзга ташланади. Булардан бири – Низомий Ганжавийни қўллаб-қувватлаш ва «Хамса»си анъанасини давом эттиришга интилиш. Бу ҳолни Хусрав Деҳлавий ижодида учратиш мумкин [7]. Шунинг билан бир қаторда, Хусрав Деҳлавий ҳам Низомий «Хамса»сидаги дostonларга ижодий ёндашиш, ҳатто уларнинг номларига маълум ўзгартириш киритиш («Лайли ва Мажнун» эмас, «Мажнун ва Лайли» ёки «Хусрав ва Ширин» эмас, «Ширин ва Хусрав») ва дostonлар тартибини ҳам бошқача тарзда келтиришга (Баҳром гўр ҳақидаги дostonни 5-ўринга ўтказиш) уринди, яъни у ҳам ўз тушунчасида Низомий «Хамса»си анъанасига янгиликлар киритишга интилди.

Низомий Ганжавий «Хамса»сига иккинчи хил муносабат эса унинг «Хамса»сига, ундаги дostonларга танқидий ёндашиш ва унинг поэмаларини такрорламаслик, уларнинг ўрнига янги сюжет линияларини киритишга интилиш анъанасидир. Кейинги тенденция намоёндаларидан Хожуи Кирмоний ва Салмон Соважийлар (XIV аср) бу соҳада очиқ-ойдин фикр билдирганлар. Жумладан, Хожу панж ганжидаги «Равзат ул-анвор» (1342–1343) дostonида:

*Гарчи суханвари номи туйи,
Мўътақиди назми Низомий туйи.
Дар гузар ар «Махзани асрори» ў,
Бар гузар аз чадвалу паркори ў.
Хозини махзан дили донои туст,
Маҳрами асрори хирад рои туст. [8]*

(Гарчи сен машҳур сўз устаси бўлиб, Низомий назмининг мўътақиди бўлсанг-да, унинг «Махзан ул-асрори»дан ва йўл-йўриқларидан воз кеч. Хазинанинг посбони сенинг доно кўнглинг бўлса, ақл сирларининг маҳрами сенинг хоҳишингдир), - деб қатъий равишда сўз юритса, бундан олдинроқ– 1335-1336-йилларда ёзилган «Хумой ва Хумоюн» дostonида эса: «Бу мавзуда ва бу вазнда ҳеч ким бундай асар ёзган эмас. Мен Хусравоний дебо тикиб, билимдан чироқ ёқдим. Янгича тарзда асар ёзиб, бошқа мулкка қараб йўл олдим», - деб таъкидлайди [9].

Кўринадики, Хожу Низомий асарларини такрорламаслик, унинг йўлидан узоқ бўлиш, янги майдонга қадам қўйганлиги ҳақида сўз юритмоқда.

Салмон Соважий эса 1362 йилда ёзган «Жамшед ва Хуршед» дostonида:

*Низомиро сияҳ шуд дурри шаҳвор,
Ривоже нест он сими кӯҳанро. [10]*

(Низомийнинг қимматбаҳо дурлари қоралайди, у эски сим-кумушларнинг ривожини йўқ), деб Низомий асарларини «сими қуҳан» – эскирган кумуш деб даъво қилади ва А. А. Стариковнинг уқтиришича, Лайли ва Мажнун, Хусрав (Фарҳод) ва Ширин каби анъанавий образлардан қатъиян воз кечади [10: 64].

Бундай ҳол XV асрда ҳам давом этди. Натижада, XV аср шоирларидан Мавлоно Саккокий, Мавлоно Отоий ва Абдурахмон Жомийлар ҳам Низомий «Хамса»сидаги айрим дostonларга ишора қилиб, улар эскирдилар, энди тоза янги қиссалар яратиш лозим, деб уқтирдилар. Масалан, Мавлоно Саккокий ёзади:

*Биздин эшитсун эмди жаҳон тоза қиссалар,
Чун қуҳан бўлди Лайлию Мажнун ҳикояти. [11]*

Мавлоно Отоий эса:

*Битисам билғай насиҳатномалар юз «Ганжи панж»,
Ўзга қилмас Хусраву Ширин даҳонимдин кўнгул [11: 377], -*

тарзида мулоҳаза юритади.

Абдурахмон Жомий ҳам «Юсуф ва Зулайҳо»сида:

*Қуҳан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба ширине нишонам Хусрави нав [12]*

(Ширин ва Хусрав (қисса)си эскирди, энди мен янги Ширин ва янги Хусравларни яратаман), - деб айтса, «Хирадномаи Искандарий»да эса Баҳроми гўр ҳақидаги дostonни «қиссаҳои қуҳан» - эски қиссалар деб [12. 458], бу мавзуда алоҳида дoston ёзмайди.

Келтирилган мисолларда «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар» (Баҳромнома) каби Низомий ва Хусрав Деҳлавий хамсаларидан ўрин олган дostonлар эскирган, энди янгиларини яратиш, янги қаҳрамонларни тақдим этиш, такрордан қочиб, оригиналликка интилиш лозим, деган муҳим бир фикр ифода этилган.

Демак, Алишер Навоийгача ва унинг замонасида Низомий «Хамса»си таркибидаги дostonлар ва образларга икки хил муносабат мавжуд бўлиб, Низомий «Хамса»си таркибидаги асарларни янгилаш тўғрисидаги фикр анча устувор эди. Шунинг учун XIV-XV асрларда яратилиб, хамсатайн типига кирмовчи панж ганж бешликларнинг кўпи ана шу талабларга мувофиқ тарзда ёзилаётган эди. Буни Ҳожуи Кирмоний (XIV), Жамолий Табрезий, Кавкабий (XV аср) бешликлари ҳам тасдиқлайди. Алишер Навоий эса буларнинг ҳаммасидан хабардор эди. Бас шундай экан, нега Алишер Навоий ўша даврларда анча жонланган йўналиш – Низомий «Хамса»си дostonларини янгилаш йўлидан бормаи, балки Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларини – хамсатайнни ўз «Хамса»сини яратишда мезон-илҳом манбаи қилиб олди? Бизнингча. бу масалада Алишер Навоий, бир томондан, Низомий ва Хусрав Деҳлавий хамсаларининг моҳиятини чуқур тушунган ҳолда уларни ҳимоя қилишга чоғлади. иккинчидан ва энг муҳими, анъанавий мавзу ва қаҳрамонларни янги давр ҳамда талаблар асосида янгича талқин қилиш, шаклан ўхшаш, аммо оригинал, мазмунан ҳамоҳанг, аммо янги асарга, янги қаҳрамонларга айлантириш мумкин, яъни назираи беназирни майдон-

га қелтириш лозим. деган ақидадан келиб чиққан эди. Бу билан у илмий-адабий меросни қадрлай билиш, ундан фойдалана олиш лозим, у эскирди деб баҳридан кечиш керак эмас, дегандай бўлади. Навоийнинг:

*Кишилик будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур тарк қилсанг ани [13],*

- деб ёзгани ҳам шу маънода катта ҳикматга моликдир.

XV аср ва хусусан XVI асрдан сўнг хамсатайнни янгилашга интилиш йўналиши устунлик қилди. Бу ҳодисанинг сири асрорини аниқлаш эса чуқур таҳлилни кутмоқда.

Демак, кенг маънода дostonлар туркуми маъносидаги хамса анъанаси XII-XIX асрлар давомида Ғарбда - Озарбайжон ва Туркияда, Шарқда эса Ҳиндистонгача бўлган жуғрофий регионда катта бир адабий ҳодисага айланиб кетди. Натижада хамса циклидаги асарларнинг турли типлари, уларнинг ўзига хос хусусият ва қонуниятлари ҳам майдонга келди. Шунинг учун эндиликда ана шу типлар ва уларнинг қонуниятларини ўрганиш, бу қонуният ва хусусиятларни майдонга келтирган тарихий, ижтимоий-сиёсий ва жуғрофий муҳит, адабий-эстетик талаблар, муаллифларнинг позицияси, дунёқараши ва маҳоратини ҳар томонлама текшириш зарурияти ҳам келиб чиқади. Шу иш амалга оширилганда, ҳар бир муаллифнинг қўшган ҳиссаси, унинг бу анъанада тутган мавқеи ва ўзи мансуб бўлган халқ руҳини, орзу-истакларини қай даражада ифодалай олганлиги, унинг асаригади умумбашарий ва шунинг билан бирга, замонаси билан боғлиқ бўлган томонларни чуқур ва асосли тарзда ёритиш имконияти туғилади.

Адабиётлар

1. Хусайнқулихон Азимободӣ. Тазкираи «Наштари ишқ» V жилд. Душанбе, 1988. 1526-б.
2. Муҳаррамов Т. Мароғали Ашраф ва унинг қўлёмалари – «Адабиёт ва инжасанат», 1984 йил 24 ноябрь (озарбайжон тилида); Шу муаллиф. Хамса яратган иккинчи шоиримиз – «Адабиёт ва инжасанат», 1988 йил 29 январь: Нарзуллаева С., Нагиева Ж. Боз як хазинаи нодир – «Ҳақиқати Узбекистон», 1981 йил 10 сентябрь (тожик тилида); Нарзуллаева С. Яна бир «Хамса» то- пилди – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1981 йил 11 сентябрь.
3. Козимов М. Буюк Британиядаги қўлёмаларимиз – «Адабиёт ва инжасанат» 1988 йил 16 сентябрь.
4. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. Тошкент, 1986, 27-29-бетлар.
5. Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Рахмана Джами. Проблемы текста поэтики. М., 1988, с. 65.
6. Низомий Ганжавий. Куллиёт. Дар панч чилд. Чилди чорўм. Шарафнома, Душанбе, 1984, саҳ. 60.
7. Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Бақоев М. Ҳаёти ва эчо» диёти Хусрави Деҳлавӣ. Душанбе, 1975, саҳ. 115-121.
8. Ҳожу достонидан келтирилган мисоллар қуйидаги манбадан олинди: Доктор Ризода Шафақ. Таърихи адабиёти Эрон, Чопи дуввум. Техрон, 1340 х. ш –1962 м, 323-бет,
9. Ҳумой ва Ҳумоён аз Абул Ато Камолиддин Маҳмуд бин Али бин Маҳмуд Ҳочуи Кирмони. Бо тасҳеҳи Камол Айни. Интишороти бунъеди фарҳаиг. Эрон, 1348 х. саҳ. 233.

10. Бу мисол қуйидаги манбадан олинди: Стариков А. А. К вопросу о традиции эпической «Пятерицы» в литературах восточного средневековья (Низами - Хосрав Дехлеви и их подражатели) – В сб. ст.: Взаимосвязи литератур Востока и Запада. М., 1961, с. 64.
11. Ҳаёт вафси. Тошкент, 1988, 267-бет.
12. Абдурахмон Жомий. Ҳафт авранг. Тошкент, 1914, 293-бет.
13. Алишер Навоий. Ҳамса. Тошкент, 1960, 650-бет.

БУЮК НАВОЙНИНГ БУЮК ШЕЪРИЯТИ

Бегали ҚОСИМОВ

Уч-тўрт ёшларида нозик бир шеърни ёд олиб, атрофдагиларни ҳайратга солган Алишер 7-8 ёшларидан шеър машқ қила бошлаган эди. Шеърят умр бўйи унга ҳамроҳ бўлди. Адабиётимиз тарихида ҳеч кимга унингчалик «кўб ва хўб» шеър ёзиш насиб этган эмас.

У 15 ёшида «замонасининг маликул-каломи» деб ном олган Лутфийни лол қолдирди. 24-25 ёшларида экан, мухлислари унинг шеърларини тўплаб, девон туздилар. Бу девон Навоий шеърларининг дастлабки тўпламидир. Шоир мухлислари тузган тўпламдир. Унда 391 ғазал, 41 рубоий, 1 мухаммас, 1 мустазод ўрин олган эди.

Навоийнинг ўзи тузган биринчи девони «Бадоеъ ул-бидоя» деб номланади. «Бадоеъул бидоя» бадиийликнинг бошланиши дегани. Шоир бу девонини дўсти, подшоҳ Хусайн Бойқаронинг таклиф ва илтимосига кўра тузган эди.

Девоннинг «Дебоча»(Сўзбоши)сида бу ҳақда шундай ёзади:

*Тиларбиз, бу паришон бўлса, мажмуъ
Равон бўлким, эмастур узр масмуъ.*

Маъноси: Бу тарқоқ (паришон) (шеърларининг) тўплам (мажмуъ) бўлишини истаймиз. Ишни тезлаштиргинки (равон бўлким), узрингни қабул қилмаймиз.

Девон кўриниб турибдики, Хусайн Бойқаро тахтга чиққанидан кейин, яъни 1469 йилдан сўнг тузилган.

Шоирнинг иккинчи девони «Наводир ун-ниҳоя» («Ниҳоясиз нодирликлар») деб аталади. Ва у мутахассислар фикрича, 1480-1487 йилларда тузилган бўлиб, биринчи девондан кейин ёзилган ўзбекча шеърларини қамраб олади.

Алишер Навоий 1492-1498 йилларда яна Хусайн Бойқаронинг таклиф ва даъвати билан ўзининг барча шеърларини, шу жумладан, олдинги, ўзи тузган икки девонига кирган шеърларини «Хазойин ул-маоний» («маънолар хазинаси») номи остида бир ерга йиғиб, улар асосида тўрт девон тартиб қилади. Бу тўрт девонга қуйидагича ном беради:

Ғаройибус сиғар (Ёшлик ғаройиботлари);

Наводируш шабоб (Йигитлик нодирликлари);

Бадоеул-васат (Ўрта ёш бадиалари);

Фавойидул-кибар (Кексалик ўғитлари.)

Кўринганидек, шоир барча шеърларини йиғиб, уларни умрга қиёсан тўрт фаслга ажратади. Ҳар бирига алоҳида таъриф беради, йил фасли билан таққослаб, шарҳлайди. 7-8 ёшдан 20 ёшгача бўлган даврни болалик («туфулият») – ёшлик («сиғар») деб атайди ва «умр фусулининг навбахори» деб таърифлайди. 20-35 оралиғидаги ёшни «фусулнинг ёзи», 35-45 ёшни «фусулнинг хазони», 45-60 ёшни «фусулнинг қиши» деб шарҳлайди. Ҳар бир девонига 650 тадан ғазал киритади, шунга мувофиқ бошқа шеърый жанрларга ҳам жой ажратади.

«Хазойин ул-маоний» Навоий шеърий меросининг куллиётидир (бош тўпламидир). Унда 45 минг мисрага яқин 3200 дан ортиқ шеър бор эди. Бу шеърлар ўша даврда кенг тарқалган 16 лирик жанрга мансуб эди. Табиийки, «Хазойин ул-маоний» 1498 йилда яқунлангани учун шоирнинг сўнгги 2-3 йиллик шеърлари кирган эмас. Шу жиҳатдан, «Хазойин ул-маоний» улуғ шоирнинг барча ўзбекча шеърларини қамраб олади, деб айтиб бўлмайди. Қолаверса, илгаригиларидан ҳам турли сабаблар билан унга кирмай қолганлари бўлиши мумкин. Шулларга қарамасдан, Шарқда «Чор девон» номи билан шуҳрат топган мазкур тўпламни Навоийнинг ўз она тили туркийдаги шеърий меросининг куллиёти дейилса, муболаға бўлмайди.

Навоий форсча шеърларини тўплаб, «Девони Фоний»ни тузди. Унда ғазал, мусаддас, таркиббанд, рубой, қитъа, тарих, муаммо, қасида, луғз каби жанрлардан ташкил топган 1131 шеър бор эди. Девондаги шеърий мероснинг умумий адади 12 минг мисрадан ортиқ эди.

Шу тариқа, буюк шоирнинг шеърий мероси ҳаётлик чоғида 8 девонда жам бўлган, шулардан бирини мухлислари тузган эдилар. Бундай улкан шеърий мерос мумтоз адабиёти-мизда кўрилган эмас эди.

Машҳур олим ва адибларимиздан Мақсуд Шайхзода Навоийни “Ғазал мулкининг султони” деб атаган эди. Ҳақиқатан ҳам, у ўзбек ғазалчилигининг энг буюк вакилидир. Фақат ўзбек эмас, умуман Шарқ ғазалиётида у мумтоз ўринлардан бирини эгаллайди. Чунки ғазал унинг қаламида янги босқичга кўтарилди. Ғазалнинг эса, мақоми жуда баланд эди.

Фузулий ёзади:

*Ғазалдур сафобахши аҳли назар
Ғазалдур гули бўстони хунар...
Ғазал билдирур шоиринг қудратин,
Ғазал орттирур нозиминг шуҳратин.*

Фузулий шоирлар ҳақида тўхталганида эса, араб адабиётидан Абу Нувосни, форсий шеърятдан Низомийни, туркийдан Навоийни тилга олади. Жумладан, Навоий ҳақида фикр юритиб, уни «Навоийи сухандон»¹, «Манзури шаҳаншоҳи Хуросон»² деб таъриф этди. Буюк Навоий Хуросон шоҳаншоҳи Султон Ҳусайнга ғазаллари билан ҳам, дostonлари билан ҳам манзур бўлган эди. Фузулий таърифи шоир дostonларига нақалар дахлдор бўлса, ғазалларига ҳам шу қадар алоқадор эди.

Ҳўш, Навоий ғазалиётига хос хусусиятлар нималарда кўринади?

Яхшиси, шоирнинг ўзидан эшитайлик. У бир шеърда ёзади:

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ
Ким андин яхши йўқ назм эҳтимоли.
Бири – мўъжизбаёнлиқ соҳири Ҳинд
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.
Бири Исо нафаслиқ ринди Шероз,
Фано дайрида масту луболи.
Бири қудси осорлиқ орифи Жом
Ки Жоми Жамдурур сингон сафоли.*

¹ Иборада сўз ўйини бор. Чунончи: сўзчи Навоий; сўзчилар дардманди; сўзчилар мададкори каби.

² Шаҳаншоҳ–шоҳлар шоҳи. Бу Навоий замондоши Султон Ҳусайнга берилган юксак баҳодир.

*Навоий назмига боқсанг, эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
Ҳамоно кўзгудурким акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.*

Демак, ғазалда уч хил йўл бор, уч буюк устоз бор. Бу уч буюк устоздан ўтказиб ёзиш, тўртинчи йўл эҳтимоли йўқ. Бу уч устознинг бири – ўз фикрларини мўъжизавий баён қилувчи ҳинд сеҳргари (Хусрав Дехлавий). Унинг ҳар бир сўзи ишқ аҳли юрагига чўғ ташлайди.

Бири – бу ўтар дунёнинг масту бепарвоси, Исо нафасига эга бўлган Шерозлик ринд (Ҳофиз Шерозий).

Бири – шеърларида муқаддаслик сезилиб турган, дунёнинг барча сирларидан воқиф (орифи жом) (Абдурахмон Жомий), унинг қўлидаги синиқ сафоли Жамшид Жомидан улуғроқ.

Лекин сен Навоий шеърига кўз ташласанг, унинг бирор байти ҳам бу уччала сифатдан холи эмаслигини кўрасан. Унинг шеъри шундай бир кўзгудирки, бу уччала шўх маҳвашнинг жамоли унда акс этиб туради.

Шоир, кўринганидек, ўзигача бўлган Шарқ ғазалиётида уч устоз, уч йўл борлигини таъкидлапти. Булар: эҳтирослар шоири Хусрав Дехлавий; ҳурфикр Ҳофиз; донишманд-файласуф Жомий. Навоий ўз шеърида буларнинг ҳар учаласига хос хусусият борлигини қайд этапти. Такрорлаймиз: эҳтирос, ҳурфикрлик, донишмандлик.

Дарҳақиқат, Навоий ғазалиётида эҳтирос ҳам, ҳурфикрлик ҳам, донишмандлик ҳам жамулжам эди. Ўзбек ғазали унинг қаламида биргина туркий шеърият эмас, форс ғазалиётидги энг яхши тажрибларни ҳам умумлаштирди.

Ғазалга хос муҳим хусусиятлардан бири ундаги ҳар байтнинг мустақиллигидир, мустақил мазмун касб этишидир. Бу мустақиллик гоҳида шу даражага борадики, уларнинг ҳар бири алоҳида асар даражасига кўтарилади. Бу, бир томондан яхши, албатта. Лекин, иккинчи томондан, шеърнинг яхлитлигига путур етади. Муайян фикр ёхуд нозик маънони охиригача етказишга халақит беради. Шу сабабли, ғазалиётда байтларни бир-бирига боғлаб бориш, фикр ёхуд образни даражама-даража ўстириш тамойили ҳам бўлган. Буни тадриж деганлар. Бу йўлда мумтоз адабиётда шеърлар кам эди. Алишер Навоий ғазалдаги бу усулга алоҳида эътибор берди ва тадриж санъати қўлланган ўнлаб гўзал шеърлар яратди. Буларнинг энг машҳури «Ёрдин айру кўнгул...» ғазалидир. Шоир бутун бир шеърда ёридан айрилган кўнгилнинг аҳволи ва манзарасини ташбеҳ ёрдамида чизиб беради. Шеърни тўла келтирамиз:

*Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ.
Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул,
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.
Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қаронғу кечадекдурким, маҳи табони йўқ.
Ул қаронғу кечаким, йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедурким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.
Зулматеким чашмаи ҳайвони онинг бўлмағай,*

*Дўзахедурким, ёнида равзаи ризвони йўқ,
Дўзахеким равзаи ризвондин ўлғай ноумид,
Бир хуморийдурким, анда мастлиғ имкони йўқ,
Эй Навоий, бор анга мундоқ уқубатларки бор,
Ҳажридин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.*

Энди «Ёрдин айру кўнгул»нинг нималарга қиёсланганини кўриб чиқайлик:

1- байт

а) Ёрсиз кўнгил – султонсиз мулк;

2- байт

б) Султонсиз мулк – жонсиз жисм;

3-байт

Жонсиз жисм – гулу райҳонсиз тупроқ

4-байт

Гулу райҳонсиз тупроқ - ойсиз қоронғи кеча

5-байт

Ойсиз қоронғу кеча – оби ҳаётсиз зулмат¹

6-байт

Оби ҳаётсиз зулмат – жаннат боғидан узоқ дўзах

7-байт

Жаннат боғидан маҳрум дўзахий – майсиз хуморий

Лирик хотима: Шундай уқубатларга қарамай, ёрдан воз кечма.

Ҳар бир байтда ёрсиз кўнгилнинг бир қиёси бор ва бу ҳар бир қиёс ўз навбатида ёрсиз кўнгилнинг ғайриинсоний, бинобарин, ғайритабиий моҳиятини очишга ёрдам беради. Шеър инсонликнинг моҳияти унинг ишқидир деган шоир ижоди учун бош шиор бўлган масалага келиб боғланади. У бир ўринда:

*Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун-*

деб очиқ ёзган эди. Ишқ дегани ошиқ ва маъшуқа деганидир. Ошиқ бор жойда ёр – маъшуқа бор. Маъшуқани ошиқсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шеър мана шу мантиқ асосига қурилган.

Иккинчидан, ёрни тор маънода тушунмаслик керак. Бу ердаги ёрни лирик қаҳрамон бир кўриб севиб қолган қиз деб тушуниш тўғри бўлмайди. Тўғри, бу маъно ҳам йўқ эмас. Лекин шоир кўзда тутган маъно бунда анча кенг. Шу ерда шоирнинг ишқ ҳақидаги қарашларини келтирамиз. У «Маҳбуб ул-қулуб»да ишқни учга бўлади. 1. Авом ишқи. 2. Хос ишқ. 3. Сиддиқ ишқи.

Авом ишқи шоир фикрича, йигит билан қизнинг бир-бирига бўлган олий мартабаси шаръий никоҳ билан яқунланадиган табиий интилишидир.

¹ Ривоятга кўра оби ҳаёт зулматда бўлармиш.

Хос ишқ ундан фарқ қилади. Навоий уни шундай изоҳлайди: «...бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади»¹.

Тасаввуфда мажоз ва ҳақиқат деган тушунча бор. Унга кўра, бу дунёнинг гўзалликлари илоҳий гўзалликнинг рамзидир, белгиларидир. Хос ишқ дунёга мана шу нуқтаи назардан боқмоқдир. Гўзал маъшуқанинг таърифини бермоқ, Оллоҳнинг санъати васф этмоқдир. Навоий тили билан айтганда, «мажоз тарийқи била ҳақиқат асрори»ни куйламоқдир.

Юқоридагилардан келиб чиқадиган хулоса шуки, «ёрсиз кўнгил» тушунчасида ишқдан узоқ маъносидан ташқари муқаддас нарсаси бўлмаган, эътиқодсиз одам деган маъно ҳам яширинган.

Ғазал ўзбек шеърияти учун хос бўлган рамал баҳрида ёзилган.

*Ёрдин ай ру кўнгул мул кидурур сул тони йўқ
-V- - - V - - - V - - - V -
Мулкким сул тони йўқ жис медурурким жони йўқ
- V- - -V - - - V - - - V -
Рамали мусаммани маҳзуф:
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*

Шоир ғазалиётининг асосий мазмуни–моҳиятини ишқ ташкил қилади. Ҳамма фикрлар мана шу ишқ тушунчаси атрофида айланади. Унингча, дунёга келмоқдан мурод комил инсон бўлмоқдир. Комилликнинг биринчи белгиси эса, ошиқликдир. Бу фикр хилма-хил ҳаётий образ-тимсоллар орқали ифода қилинади:

*Ўтға солғил сарвни ул қадди мавзун бўлмаса,
Елга бергил гулни, ул рухсори гулгун бўлмаса.*

Сарв дарахтининг сарвлиги унинг «қадди мавзун»лигида. Қадди «мавзун» (келишган, гўзал) бўлмаса, унинг сарвлиги йўқ. Уни оловга солиш керак. Ёқишдан бошқага ярамайди. Гул яшнаб турганлиги, гулгунлиги учун гул. У яшнаб турмаса, уни шамолга созуриш керак. Келиб чиқадиган хулоса: инсон инсондек яшаши керак. Инсондек яшамаса, унинг инсонлиги йўқ. Бу ғоя унинг бутун шеърияти, ижоди учун хос бўлган хусусият.

Мана унинг машҳур қитъаларидан бири:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмоқ биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

«Олам уйи»га – дунёга келганингдан кейин «камол касб эт» – комил бўл, мукаммал бўл. Бу дунёдан «ғамнок чиқмоқ» – армон билан ўтмоқ тўғри бўлмайди. Навоий ҳатто буни

¹Алишер Навоий. «Маҳбулбул -қулуб». Насрий баён Иноят Махсумовники, Т.,Ф.Ғулом нашриёти, 1983 йил, 52-бет.

«фарз ўлмағай» деб жуда кескин қўяди. Қитъанинг иккинчи байтида бу фикр ташбиҳ – ўхшатиш орқали тушутириляпти, дунёдан армон билан ўтиш ҳаммомга кириб тоза бўлмасдан чиқишдек гап.

Шоир ғазалиётининг кўлами ва йўналиши ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун айрим намуналари билан танишиб чиқамиз.

Мубтало бўлдум санго

*Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санго.
Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батарроқ мубтало бўлдум санго.
Мен қачон дедим вафо қилғил, манга зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манго, бўлдум санго.
Қай пари пайкарга дерсен, телба бўлдунг бу сифат,
Эй, пари пайкар, не қилсанг, қил манго, бўлдум санго.
Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санго.
Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.
Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.*

Кўринганидек, ғазал ишқий мавзуда. Унда изтироб ва тасалли ажиб бир уйғунлик топган. Шеър анъанавий, ошиқнинг маъшуқага изҳори дили билан бошланади: ошиқ - ёр ҳуснини кўришга зор. У ишқ деб аталган дардга мубтало бўлган. Шу сабабли, у ёр билан ошно бўлган кунни «балолиғ» (бало келтирган кун) деб ҳисоблайди. Байтдаги сўзларни тушуниш қийин эмас. Уларнинг ҳаммаси бугунги кунда ҳам тез-тез ишлатиладиган сўзлардир. Бу ерда бир нарсага диққатни қаратайлик. Шоир, бир томондан, ёри ҳуснини кўришга зор бўлганини маълум қилаяпти. Иккинчи томондан, уни «балолиғ кун» (бало келтирган, бахтсиз кун) демоқда. Буни қандай тушуниш керак? Бу ерда тазод бор. Бу тазодни биринчи сатрдаги «мубтало» (балога дучор бўлиш) сўзи таъкидлаб туради. Байтнинг мазмуни асосан икки сўз – «зору мубтало» асосига қурилган.

Давом этамиз. Ошиқ бу мубталоликдан қутулишга уринади. Ҳар кун уни ўзига мубтало қилган ёрдан кўнгил узишга ҳаракат қилади. Лекин бахтсизликни қарангки, у кундан кун узилиш ўрнига, аксинча батарроқ боғланиб боради. Шоир ёрдан вафо қилмоғини сўрайди, бироқ жафо (зулм) кўради. «Сен менга фидо бўлғил, деганингда бўлмадимми?!» дея ундан гина қилади. Маъшуқа эса, бепарво. Бепарвогина эмас, ўзини гарангликка солиб, «бу қадар телбаларча севиб қолган пари пайкаринг ким бўлса..?»-дея ўйин қилади. Бетоқат ошиқ ўзини тамом нутиб, «у - сен! У - сен!» - деб ҳайқиради.

Навбатдаги бешинчи байт шоирнинг ўз кўнгли билан мулоқотига бағишланган. Шоир унинг қайсарлигидан нолийди. Унга ёрдам бера олмаганидан, аксинча, ўзи ҳам ортиқча ташвиш бўлганидан ўксинади.

Олтинчи байтда Жоми Жам ва Хизр суви ҳақида гап кетади. Ишқдаги дунёвий белги йўқолиб, илоҳий-тасаввуфий мазмун намоён бўла бошлайди. Шоир соқийга мурожаат этиб,

мол-дунёдан кечиб ҳузурингга келганимдан буён насибам «Жоми Жам бирла Хзир суйидир», дейди. Жоми Жам Жамшид Жоми демакдир. Ривоятларга кўра, бу Жомга қуйилган май адо бўлмайди. Унинг соҳибига икки дунё борлигини намоён этади. Хизр суйи эса, оби ҳаётдир. Уни ичган киши абадий яшайди.

Сўнгги байт - мақтаъда бу фикр янада кучаяди. Навоий ёрга «асиру бенаво» бўлганидан буён ишқ аҳли (ушшоқ) орасида «ғусса чангидан наво», яъни ғам-қайғудан заррача ҳам асар топмаганини маълум қилади.

Ғазалнинг шаклий хусусиятларига келсак, радифик - «бўлдум санго» радиф бўлиб келаяпти. Матлаъдаги қофия (мубтало-ошно) ғазалнинг бутун мазмунига йўналиш бериб турибди. Рамал баҳрида ёзилган (рамали мусаммани маҳзуф: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) Тазод, тажнис, талмеҳ санъатларидан сарали фойдаланилган.

Даврон - қизил, сориғ, яшил

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориғ, яшил,

Шуълаи оҳим чиқар ҳар он қизил, сориғ, яшил.

Гулшан эттим ишқ саҳросин самуми оҳдин,

Ким эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориғ, яшил,

Шишадек кўнглумдадур гулзори хуснинг ёдидин,

Тобдоннинг аксидек алвон қизил, сориғ, яшил,

Оразу холинг била хаттинг хаёлидин эрур

Кўзларимнинг оллида даврон қизил, сориғ, яшил,

Лаългун май тутқил олтун жом бирла сабзада,

Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориғ, яшил,

Фақр аро беранглик душвор эрур беҳад, вале,

Хирқада тикмак эрур осон қизил, сориғ, яшил,

Эй Навоий, олтуну, шингарфу зангор истама,

Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориғ, яшил.

Шеърда ранглар жилва қиладилар. Шоир танлаган уч ранг - қизил, сариқ, яшил - ўзининг барча маъно ва оҳанглари билан намоён бўлади: табиатдаги оддий ранг-бўёқни англатишдан ижтимоий, ҳатто сиёсий оҳанглари ифодалашгача кўтарилади. Шоир бутун борлиқда шу уч рангни кўради. Тўғрироғи, дунёга шу уч ранг орқали боқади. Биринчи байтдаёқ табиат билан руҳият орасига кўприк солади...

Жонон либосини хил-хил қилиб, қизил, сариқ, яшил кийимларда товланиб чиқар экан, ошиқ бағрига ўт тушиб, унинг оҳидан ҳар лаҳзада қизил, сариқ, яшил шуълалар таралади.

Бу оҳ алангасидан ишқ саҳроси гулшанга айланади. Ва у гулшан аро ҳар томонга қизил, сариқ, яшил оловлар эсади.

Ёр хусни, латофати шоирнинг шиша мисоли кўнглида қуёшнинг эшик тепасидаги туйнукдан уйга оқиб кирадиган анвойи нурлари каби қизил, сариқ, яшил рангларда жилоланади.

Ёрнинг юзи, холи, лаби устидаги хатти хаёлида даврон ошиқ кўзи олдида гоҳ қизил, гоҳ сариқ, гоҳ яшил рангда товланади.

Шоир ёрга мурожаат этар экан, унга кўкламда олтин жомда қирмизи май тутишини сўрайди. Унингча, қизил, сариқ, яшилнинг энг сара хосияти ушбудир.

Фақирнинг ҳаёти рангин – рангларга тўла ҳаётдир. Унинг биргина жандасига боқинг, неча ранг бор. Дарвешнинг тўнига қизил, сариқ, яшил ямоқлар солишдан осон иш йўқ!

Эй Навоий, сен девонингни безаш учун ранглар излаб юрма, у сенинг шеърларинг ту-файли қизил, сариқ, яшилга бўялгандирлар.

Ғазал ёр тавсифига бағишланган. Лекин бу тавсифда бошқа кўп ғазалларидан табиат, жамият, руҳият баравар иштирок этадилар. Шоир табиат манзараларидан руҳий манза-раларга, табиат тамсилларидан жамият ҳодисаларига томон боради. Ва шу тариқа, бутун оламнинг яхлит ва бирлигини намойиш этади. Қизил, сариқ, яшил сўзларининг радиф даражасига кўтарилиши бу рангларнинг барча маъно ва ифода имкониятларини кўрсата олишга имкон берган. Шеърда ташбеҳ, таносуб, далиллаш санъатларидан самарали фой-даланилган. Қофиядош сўзлар – жонон - ҳар он, ҳар ён – алвон - даврон-имкон-осон-девон – шеърнинг бош ғоясини ифодалашга яқиндан ёрдам берган. Вазни – рамали мусаммани маҳзуф: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Вайрон Каъбани обод этмоқ...z

*фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
Кимки, бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.
Гарчи халқ озодасимен, ёр агар бандам деса,
Андин ортуқ англаким, бир банда озод айлағай.
Ёрдин ҳар кимки, бир сўз дер, туганмасдин бурун,
Истарамким, аввалидин ёна бунёд айлағай.
Ёр ҳижронидин ўлгумдур, бу навъ эрмиш сазо
Ул кишигаким, биравга ўзни муътод айлағай.
Неча сабр авроқи ёзғай кўнглуму бир оҳ ила
Сарсари ишинг етиб борини барбод айлағай.
Шайхдин зуҳду риёий касб ўлур, ё раб, қани,
Дайр пириким, фано расмини иршод айлағай.
Одам авлодида камдур одамийлиқ шеваси,
Одам эрмас, улки майли одамизод айлағай.
Не балодурким, фалак ҳар кимга чекса тийғи кин,
Ёнгилиб, аввал менинг жонимға бедод айлағай.
Беша ичра девлар мақтули ўлсун, эй пари,
Гар Навоий ёна азми Астробод айлағай.*

Ғазал ишқий-тасаввуфий мавзуда. Лекин биргина бу доира билан чекланмайди. Одат-дагидек, унда қанчадан-қанча ҳаётий лавҳалар, дунёвий унсурлар, муқоясалар, манзара-лар кўзга ташланиб турибди. Шоир хилма-хил воситаларни ишга солиб, ўзининг ишқдан маҳзун ҳолини шарҳлаётир.

Кимки бир мазлумнинг додига етса, бунинг савоби бузилган Каъбани тузатган билан тенгдир. Бир томонда - «кўнгли бузуғ (синиқ)» инсон, иккинчи томонда – «вайрон Каъба». Мана, шоир муқояса учун нималарни танлаб олади! Навоийнинг инсонни ҳамма нарсдан муқаддас ва мушарраф тутганлигига, ҳамма нарсани унинг хизматига қўйганлигига бун-дан ортиқ яна қандай далил келтирмоқ мумкин?! Тазоднинг чиройли намунаси бўлган бу байт ушбу ғазалнинг шоҳбайтидир. Аслида, у ёрдан лутф-марҳамат илинжида айтилган

эди. Лекин у ўз ҳолича, мустақил матнда нақадар кенг миқёсли инсонпарварлик мадҳиясига айланган.

Ҳазалдаги ҳар бир байт мустақил, ўз маъносига эга. Ҳазал назариётчилари ундаги фикр ва образ изчиллигига қараб кўпинча икки гуруҳга ажратадилар: воқеабанд ёхуд яқпора ғазаллар, пароканда ғазаллар. Шу жиҳатдан уни иккинчи гуруҳга киритиш мумкин.

Ҳазални кузатишда давом этамиз: Иккинчи байтда ошиқнинг ёрга садоқати енгил сўз ўйини, ўйноқи мантиқ ёрдамида ифодаланади: гарчи мен халқнинг эрка (эркин) фарзанди эсам-да, ёр агар мени «Бандам (қулим)»! дегудек бўлса, шуни яхши билгилки, бир бандасини «озод» (эрка ва эркин) қилган бўлади. Биринчи байт бениҳоя жиддий, чақириқ оҳангида. Иккинчи байтда бу оҳанг, руҳ ўзгарди. Шунинг ўзида тазод намоён бўлиб турибди.

Учинчи байт: ошиқ ёрига шу қадар интиқки, бирор киши унинг ҳақида сўз очиб қолгудай бўлса, уни тугатмасидан бурун яна бошидан эшитишни истайди.

Тўртинчи байт: ёр ҳажридан ўлишим шубҳасиз – бировга боғланиб қолган кишининг жазоси шундай эмиш.

Бешинчи байт: кўнглум тугунларини сабр варақларида ёзмоқ мумкин, бироқ, бир оҳ шамоли билан ҳаммаси тўзғиб, барбод бўлади.

Олтинчи байт: шайх узлатга чекилиб, иккиюзламачилигини бошламоқда, эй худо, майхона тартибини йўлга қўядиган унинг эгаси қани, қаерда қолди?

Еттинчи байт: одам авлодида одамийлик кам. Кимда одамийликка майл сезилса, билгинки, у одам эмас.

Саккизинчи байт: бу қандай балодирки, фалак одамларга адоват қиличини кўтарганида янглишиб аввал менинг кўксимга уради.

Тўққизинчи байт: эй пари, агар Навоий яна Астробод сари йўл олса, тўқайзорлар ичидаги девлар кўлида нобуд бўлсин.

Дарҳақиқат, ғазалда гарчи олдингидек ранглар тилга олинмаган бўлса-да, мазмун ва ифодасига кўра ғоят рангбаранглигини инкор қилиб бўлмайди. Унда Каъбадан бошланган сўз Астрободгача келган. «Ёрга банда»ликдан майхонадаги «фано расми»гача бор.

Шеърга «Айлагай» сўзи радиф қилиб олинган. Қофиядош сўзлар: шод-обод-озод-бунёд-муътод-барбод-иршод-одамизод-бедод-Астробод. Вазни: олдинги икки шеър сингари рамали мусаммани маҳзуфда. Яъни:

*фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*

Алишер Навоийдек буюк санъаткор, табиийки, биргина ғазалчилик доирасида қолиши мумкин эмас эди. У ўз даврида мавжуд бўлган барча шеърый шаклларда самарали ижод этди. Жумладан, таржиъбанд, таркибанд, рубоий, туюқ, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустазод, маснавий, луғз, қитъа, фард, муаммо, тарих, қасида, соқийнома ка би хилма-хил рубобий жанрлардан ғоят унумли фойдалана олган ижодкор эди. Уларда шоирнинг ғазал ва дostonларида ўртага ташланган фикр ва образлар ўз давомини топди. Жанр имкониятлари доирасида янги қирраларга эга бўлди. Масалан, унинг машҳур бир таржиъбандини олиб кўрайлик:

Харобот аро кирдим ошуфтаҳол...

Буюк шоирнинг машҳур таржиъбандларидан бири шундай номланади.

Аввало, таржиъбанд деганининг ўзи нима? Таржиъбанд, арабча сўз. Банд охирининг тақрорланиб келишини, қайтарилишини кўзда тутаяди. Истилоҳ (атама) сифатида эса, бир хил вазн ва қофияда ёзилган ҳар бир банд охиридаги байт - мақтанинг тақрорланиши орқали ҳосил бўладиган шеърнинг бир хил турини англатади. Таржиъбандлар кўпинча фалсафий мавзуда ёзилган. У мумтоз шеърятимизда кенг учрайдиган адабий жанрлардан. Алишер Навоий ўзининг «Ҳазойин-ул маоний»сига ундан тўртта намуна киритган. Юқоридаги таржиъбанд шулардан биттаси.

Мазкур таржиъбанд «Ғаройиб ус-сиғар»дан жой олган. У қуйидаги сатрлар билан бошланади:

*Кетур соқий, ул майики, субҳи аласт,
Анинг нашъасидин кўнгул эрди маст
Майиким, қилур қуйсалар жом аро,
Ўзи масту кайфияти майпараст.
Эшит саргузаштеки, букун манга
Неча майпараст ўдилар ҳамнишаст.*

Кўринганидек, шеърнинг биринчи банди ғазалга ўхшаб қофияланиб келмоқда. Яъни: биринчи байт ўзаро қофияланган (аласт-маст), қолганларида эса, тоқ мисралар очиқ қолиб, жуфт мисралар ўзаро қофияланиб келаётир (майпараст-ҳамнишаст). Бошқача айтганда, қофияланиш тизими: аа, ба, ва, га шаклида.

Ўн байт йигирма сатрдан таркиб топган мазкур банд қуйидаги байт билан якунланади:

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол.*

Таржиъбанднинг умумий ҳажми 10 банд (200 сатр)дан иборат. Ва ҳар бир банд юқоридаги байт - мақтаъ билан якунланади. Ушбу байт мазмун ва руҳига кўра барча бандларни ўзаро маҳкам бир-бирига боғлаб туради.

Шеърга бой ҳаётини кузатишларга таянган теран фалсафа асос қилиб олинган. Бу кузатишлар бир томондан, ҳазил-мутойибага йўғрилган бўлса, иккинчи томондан ўз жиддий хулоса-ҳукмлари билан ҳаёлингизни эгаллаб олади. Масалан, дастлабки бандда ошиқнинг қизиқарли бир саргузашти ҳикоя қилинган: у бир неча майхўр дўстлари билан майхонага кириб қолибди, кўзи пири муғон (майхона эгаси)га тушибди. Бирдан унинг жозибаси ошиқни маҳлиё этиб, ҳаваскор майхўр қармоққа илинган балиқдек инон-ихтиёрини йўқотиб қўяди. Дарвешлик либосини гаровга бериб, бир кўзача май олади. Оғзини мум билан маҳкам беркитиб, мастона қадам босиб келмоқда эди, ҳамшишалари югуришиб келиб, кўзача ичида нима борлиги текширишга тушиб кетадилар. Ошиқ бечора оёқлар остида қолиб, ҳамма нарса шундай ағдар-тўнтар бўладики... «Менинг шикастланганим ҳеч нарса эмас, кўзача чил-чил бўлиб, чорасиз қолган эдим», - деб давом этади ўз саргузаштини ошиқ. Ва юқоридаги якунловчи байт бу воқеани ўзига хос тарзда якунлайди:

*Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол*

(Мазмуни: паришон бир ҳолда майхонага кирдим. Май ичмоқ истайман. Қўлимда - синган май идиш (сафол)!

Шу тариқа, ҳар бир банд соқийга мурожаат билан бошланади ва ошиқнинг афтодаҳол вазияти тасвири билан якун топади. Тўғри, саргузашт фақат биринчи бандда, қолганларида асосий ўринни ҳол тасвири эгаллайди. Шоир гоҳ умрнинг фонийлигидан ғалаёнга келиб, майхонада ғавғо кўтармоқчи бўлади, гоҳ сафол ичидаги майда жаҳоннинг жилваланишини тамошо этади. Гоҳ май хуморидан ошуфтаҳол бўлиб, соқийдан «оғзига май куй» ишини илтижо қилади ва ҳоказо. Лекин таржиъбанднинг ҳар жиҳатдан энг юксак ва мукаммал банди сўнгисидир. У таржиъбандни якунлайди. Илоҳий ишқ тасвири мазкур бандда ўзининг ҳади аълосига кўтарилган.: Уни тўла келтирамиз:

*Нечук май била бўлмасун улфатим,
Ки жон қасди айлар ғаму меҳнатим,
Назар айла бу коргоҳ вазъига,
Ки ортар тамошосида ҳайратим.
Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин
Топа олмади саъй ила фикратим.
Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим
Не касби улум этти ҳал мушқулим,
Не тутти илик тақви-ю тоатим.
Топай деб хабар ушбу мақсуддин,
Туташти басае қавм ила суҳбатим.
Не қилди бу дардим иложин ҳақим,
Не шайх айлади дафъ бу иллатим.
Не қилмоққа бир амрдин ҳосилим,
Не кечмакка бу фикрдин журъатим.
Менинг бошима бас қотиқ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим.
Харобот аро кирдим ошуфта ҳол
Май истарга илгимда сингон сафол!*

Бандда дунёни англамоққа, ўзликни билмоққа тийиқсиз иштиёқи бўлган ошиқнинг изтироб ва кечинмалари ўзининг бетакрор ифодасини топган. Дунёнинг тамом бир сир-синоат эканлиги, унинг ўз қонуниятлари борлиги, уни англаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермаслиги, ҳақиқат даъвосида юрганларнинг ўзлари ҳақиқатдан ниҳоятда йироқ эканликлари борасидаги шоир кузатишлари ва тафтишлари ўқувчини ўйга солади. Сиз беихтиёр шоир хулосаларига қўшиласиз ва унинг измидан юра бошлайсиз.

Дарҳақиқат, нега у май билан улфат бўлмасин, ғам-ташвиши жонига келиб қадалибди-ку!

Шоир далилларига эътибор қилайлик: бу дунё тузумига назар сол, томоша қилганинг сайин ҳайратинг ортади. Қуёш у ёқда турсин, бир зарранинг моҳиятини ҳам фикру ғайратим англаб ета олмади. На келишим аён бўлди, на кетишим. На уларнинг сабаб-оқибатини тушуниб ета олдим. Буларни билмоқ қасдида эгаллаганим илм ҳам мушқулимни осон қила олмади. Англамоқ илинжидаги тақво-тоатим ҳам ёрдамчи бўла олмади. Ушбу мақсад калитини излаб, одамлар билан суҳбатга зўр бердим, натижа бўлмади. На бу дардим иложини

ҳаким қилди, на бу иллат дафъини- шайх. Ҳеч бирининг қўлидан келмади. Шунча ҳаракатим зоеъ кетди, самараси бўлмади. Лекин ниятимдан кечмоққа ҳам журъатим етмайди. Бошимга жуда оғир иш тушди Бу дард билан тоқатим тоқ бўлди. Паришон бир ҳолда майхонага кирдим. Май ичмоқ истайман. Қўлимда - синган май идиш (сафол)!

Шу тариқа шоир харобот-майхонага келиш йўлини атрофлича асослайди. Энди тасаввуфий рамзларни эсга олайлик. Май - Аллоҳ ишқи. Харобот аҳли – дарвешлар. Соқий - Аллоҳ йўлига бошловчи пири муршид. Май ичиладиган жом – ошиқ қалби. Лекин бу ердаги ҳолни кўрингки, май идишнинг ўзи синиқ, яъни ошиқ қалби вайрон. Бу вайронлик ёр ҳажридан, унга интизорликдангина эмас. Гарчи бу ҳам муҳим бўлса-да, у оламни англаш ва забт этиш имкониятининг чеклангани-чегаралангани билан боғланадиган ҳолдир. Бу, албатта тасвир этилаётган вазъиятга алоҳида бир тус беради, шеърдан олинадиган таассуротни кучайтиради ва шоир асарига фавқулодда мумтозлик бахш этади.

Банддаги «не-не» сўзлари билан бошланадиган далил ва бурҳонлар ружуъсидан майдонга келган қизғин музаравий руҳ, оҳанг унга алоҳида бир эҳтирос бағишлаган. Улфатим-меҳнатим-ҳайратим-фикратим-ражъатим-тоатим-суҳбатим-иллатим-журъатим-тоқатим қофиялари ва ниҳоят эпик дostonларга хос бўлган мутақориб баҳри (фаувлун фаувлун фаувлун фаувл фаувлун фаувлун фаувлун фаувлун фаувл)нинг танланиши бу руҳ ва оҳангни таъминлашда муҳим рол ўйнаган.

Аслида, буюк истеъдод учун катта-кичик жанр йўқ. Унинг сеҳрли қалами теккан ҳар бир сўз алоҳида жозиба бахш этади, абадият мулкига айланади. Бироқ кичик жанрлар бор. Масалан, рубоий, туюқ, фард, луғз (чистон), таърих каби бир қатор шеър турлари борки, улар одатда ҳажман у қадар катта бўлмадилар. Аксинча, чекланган бўладилар. Масалан, фард, арабча «ёлғиз» дегани. Кўпинча, якка байт (бир байтлик, яъни икки сатрлик) шеърлар кўзда тутилади. Улар, одатда, турли муносабат билан йўл-йўлакай айтилган шеърлар бўлади. Кўплигини муфрадот (фардлар) дейилади. Қитъа ҳам арабча сўз. Кесик, парча, қисм, бўлак маъноларини англатади. Кўплиги муқаттаот. Икки ва ундан ортиқ байтдан иборат бўлиб, кўпинча аб, вб, еб шаклида қофияланади. Баъзи ҳолларда маснавий сингари аа, бб, вв тарзида ҳам қофияланиб келиши мумкин. «Ҳазойин ул-маоний»да 210 қитъа келтирилган. Умумий адади 503 байт.

Навоийнинг рубоий ва туюқлари ҳақида муайян тасаввур ҳосил этмоқ учун улардан айрим намуналар кўриб чиқамиз. (Дарвоқеъ, «Ҳазойин-ул маоний»га шоирнинг 133 рубоийси, 13 туюғи киритилган)

Рубоийларидан

*Кўз бирла қошинг яхши. қабоғинг яхши
Юз бирла сўзунг яхши, дудоғинг яхши.
Энг бирла менгинг яхши, сақоқинг яхши,
Бир-бир не дейин боштин-аёғинг яхши.*

*Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикондек ошён бўлмас эмиш.*

*Зоҳид сенга хуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак.
Майхона аро соқи-ю паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак.*

*Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргашта-ю ҳайрон мендек.
Ғам қўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники алохону аломон мендек.*

Бу тўрт рубоий, айтиш мумкинки, тўрт хил мавзуда. Биринчиси ёр тасвирига бағишланган. Шоир кўпроқ тавсиф-васф этиш йўлидан боради. Тавсиф бўлиб ҳамки, фавқулодда ташбеҳ-ўхшатишлар, осмоний сифатлар йўқ. Содда, тўғрима-тўғри эътироф турибди. Муаллиф ёр тимсолига оид бирор нуқтани олади-да, уни «яхши» деб эътироф этади (масалан, кўз, қош, қабоғ, энг-яноқ, менг хол, сақоқ-ияк). Ва сўнггида уларни жамлайди («Бир-бир не дейин, боштин-аёғинг яхши») Оддий эътирофлардан гўзал ва таъсирчан бир манзара ҳосил бўлади. «Яхши» радиф бўлиб келаяпти. Қофияланиш тизими: аааа. Қофиядош сўзлар: қабоғинг-дудоғинг-сақоғинг-аёғинг.

Иккинчи рубоий ғурбат мавзуида. У XX асрнинг 50-60-йилларида Уйғун ва Иззат Султонларнинг «Алишер Навоий» драмаси туфайли халқ орасида жуда машхур бўлиб кетган эди. Шеърда ватанидан узоқда («ғурбатда») бўлган киши («ғариб»)нинг ҳоли ва эркинлик ифода этилаяпти. Ғурбатда ғарибнинг қувончи бўлмас эмиш, эл унга шафқатли ва меҳрибон бўлмас эмиш, -деб ёзади шоир ва кейинги икки сатрда психологизм асосига қурилган гўзал бир муқояса ёрдамида буни далиллайди. Чунончи: булбулга олтиндан қафас ясаб, ичида қизил гул ундириб қўйсангиз ҳам тикандан қилинган ини ўрнини боса олмас эмиш. Булбул эркинликдагина ўзини булбул ҳис қилади. Қафас олтиндан бўлса ҳам қафас. Булбул ҳаммаша гул билан тирик. Агар бу гул олтин қафас ичида бўлса, унинг булбул учун қизиғи йўқ. Демак, ғурбатдаги кишини ҳар қанча ардоқламасинлар, у шодмон бўла олмайди. Эмиш - радиф. Қофия тизими: ааба Ташбеҳ ва таносубдан самарали фойдаланилган.

Учинчи рубоий тасаввуфий мазмунда. Шоир шеърни баҳс асосига қуради, таркидунёчилик ва узлатнишинликни рад этади. Ҳам илоҳий, ҳам мажозий ишқ мазмунини ифодалашга хизмат қилувчи «жонона», «майхона», «соқию паймона» сўзларига алоҳида урғу беради. Ҳатто бу сўзларни қофия қилиб олади. «Керак»нинг радиф ўрнида келиши шоир фикрларига қатъийлик, изчиллик бағишлайди. Қофия тизими: аааа. Таносуб санъати кенг ишлатилган.

Охирги рубоий ҳасбу ҳол характерида. Яъни шоир ўз ҳолидан сўз очади. Рубоийдаги айрим сўзларга изоҳ берамиз: даҳр - дунё; бесару сомон - ҳеч кимсаси ва ҳеч нарсаси йўқ, ҳайронликда қолган киши маъносини англатади. Саргашта - боши айланган дегани. Қўй - кўча. Хонумон - уй-жой. Алохону аломон - уй-жойсиз, бекас-бечора. Бу сўзлар ёрдамида шеърнинг маъносини англаб о лиш қийин эмас. Бу сатрларни яйдоқ-яланғоч тушунмаслик керак. Навоийдек шоир кўчада қолган экан-да, деган кўча фикри чиқмаслиги керак. Буюк шоир ўз фикр-қарашлари билан замонасидан аллақанча илгарилаб кетган эди. Уни англай олган, тушуна олган кишилар ниҳоятда оз эди. Унинг учқур хаёли нурли келажак, инсон

шаънини таҳқир этувчи ҳар қандай мутеъликдан, ижтимоий-маънавий бандлардан озод, обод ва фаровон истиқбол узра чарх урарди.

Мендек - радиф. Сомон-ҳайрон-вайрон-аломон - қофиядош сўзлар. Кўринаяптики, рубоийнинг қофия тизими: аааа тарзида. Ҳар тўрт рубоий ҳазаж баҳрида.

Туюқларидан:

*Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабдурур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста новак отқали,
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.*

*Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен жафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.*

Ё рабий, бу асал (шакар)ми, лабми? Ё у асал (шакар) яладими экан? Жонимга тинимсиз (пайваста) ўқлар отмоқ учун ғамза (ноз-карашма) ўқини қошига (қошнинг ёй - камонга ўхшашлигига ишора) жойладимикин?

«Ёлабдурур» сўзи уч ўринда уч маънони ифодалаб келмоқда:

*Ё лабми?
Ялабдур (ялапти)ми?
Ёлабтими (ёйлаптими-жойлабдими)?*

Тажнис (омоним сўз) ҳам қофия, ҳам радиф ўрнида келмоқда. Қофия тизими: ааба. Вазни: *рамали мусаддаси маҳзуф. Фоилотун фоилотун фоилун Фоилотун фоилотун фоилун.*

Иккинчи туюқ ҳам тавсифий. Ёр васфига бағишланган. «Лаъл» - истиора. Яъни аслида қимматбаҳо қизил тош дегани. Бу ерда ёрнинг лаби маъносини англатмоқда. Демак, ёр лаби ошиқ қалбида ўтлар ёқади. Нега ўтлар ёқади? Биринчидан, психологик асос бор: ёрнинг гўзал лаби иштиёқидан ошиқ юрагига ўт тушади. Бу – табиий жараён. Иккинчидан, зоҳирий асос - ранглар ҳамоҳанглиги бор лаб ҳам қизил ўт ҳам қизил. Қоши қаддимни жафодан ё(ёй) қилади. Бунини қандай тушунмоқ керак? Уни тушунмоқ учун мумтоз адабиёт билан боғлиқ айрим тушунчалардан хабардор бўлмоқ керак. Чунончи, ёр қоши шаклига кўра камон (ёй)га, меҳробга ва араб имлосидаги «ёй» ҳарфига, тик қад «алиф»га ўхшатилади. Демак, ёрнинг ёйга ўхшаган қоши унинг ҳасратида алифдек қаддимни ёй қилмоқда. Бу ўхшатиш - ташбеҳда ҳам юқоридаги ҳар икки асос бор. Учинчи-тўртинчи сатрлар: мен бу ёрнинг берган ваъдасидан шодман, лекин у бу вафосига ваъда қиладими-йўқми, билмайман.

Кўринганидек, бу туюқ ҳам тажнисли. Тажнис ҳам қофия, ҳам радиф бўлиб келаётир. Қофия тизими: ааба. Барча туюқлар сингари бу ҳам рамали мусаддаси маҳзуфда ёзилган.

Хулоса шуки, Алишер Навоий, замондошлари лутф этганларидек, туркий шеърининг чинакам соҳибқирони эди. Туркий шеърда ҳеч ким бу қадар ҳикматни бу қадарлик санъат даражасига кўтариб бера олмаган эди. Бу ҳол унинг «Хамса»сида янада гўзал ва бетакрор намоён бўлди.

Одатда, ечилиши мушкул бўлган масалани муаммо деб атаймиз. Шу биргина сўз унинг қийин ва мураккаб эканлигини англата олади. Лекин муаммо адабий жанр сифатида бугунги ўқувчига кўп-да таниш эмас. У нозик фаҳм ва идрокни, нуктадонликни талаб этадиган жанр. Мумтоз адабиётимизда, хусусан XV асрда унинг мавқеи жуда юксак бўлган. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да қайси шоир ҳақида гапирмасин, унинг «муаммо фани» билан шуғулланган-шуғулланмаганига алоҳида тўхталади. Бобур ҳам ўз «Бобурнома»сида бунга эътибор беради. Навоий, Жомий, Восифийлар у ҳақда махсус рисоалар ёзганлар. Олим ва шоирлар анжуманида муаммо айтиш ва ечиш удум тусига кирган. Илму дониш рутбаси шу билан белгиланган. Бу фаннинг ўз устозлари, ўз мухлислари бўлган. Жумладан, Амир Ҳусайн Нишопурий «Пири муаммо» деб ном олган, Навоийнинг «Муаммо фанида зуфаронинг устои» деган баҳосига мушарраф бўлган. Бобур таъкидлаганидек, «Муаммони онча ҳеч ким айтғон эмас». Восифий унинг ҳавас қилгулик шуҳратини кўп гапирди.

Муаммочилик, айниқса, Навоий замонида Ҳиротда авж олган. XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда маданий-адабий ҳаракатчиликнинг шиддатли бир тўлқини майдонга келди. Султон Ҳусайн ўз «Рисола»сида Ҳирот ва унинг атроф вилоятларида мингга яқин киши шеър билан шуғулланганини ғурур билан ёзади. Иккинчи жиҳатдан, Ҳирот адабий муҳитидаги ифода усули Самарқанд, айниқса, Олтин Ўрдага нисбатан мураккаб ва оғир эди. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта. Бинобарин, Ҳусайн Бойқаро салтанатидаги нисбий барқарорлик, маданий ҳаёт тепасида Навоий каби мураббийлар бўлиши, буларнинг натижаси ўлароқ, катта адабий кўтарилишнинг юз бериши, айти пайтда Ҳирот адабий услубининг ўзига хослиги, назаримизда, бу ерда муаммонинг кўпроқ ёзилишига имкон яратди. Муаммочилик XVII-XIX асрларда кескин камайиб кетди. Инқилоб арафасидаги шеърятимизда у деярли учрамайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, муаммо кенг халқ қатламларининг тушунча-савиясидан узоқ жанр эди. У алоҳида билим ва тайёргарлик талаб қиларди. Унинг имкониятлари чекланган, ўзида кўпроқ формал хусусиятларни ташувчи жанр эди.

«Муаммо» арабча сўз бўлиб, «кўр қилинган» деган маънони билдиради. Адабий жанр сифатида бирор фикр, сўз, ном яширинган бир ёки икки байтли шеър тушунилади. Муаммо ҳарфлардан поэтик ўйин, образ ясовчи ҳуруфи далолат, байт ёки мисранинг биринчи ҳарфларидан бирор шахс номи келиб чиқувчи мувашшаҳ, бирор воқеанинг вақтини кўпинча абжад ҳисоби билан пардалаб берувчи таърих, шеъринг топишмоқ-чистон кабиларга кўп жиҳатлари билан яқин туради. Европа адабиётида ҳам бу хил шаклни асос қилиб олувчи поэтик жанрлар бор. Масалан, мувашшаҳни эсга туширувчи акростих, рус поэзиясидаги сатрлар пирамидаси, юрак шаклида жойлаштириб чиқиладиган расм-шеър шулар жумласидан. Лекин муаммога айнан ўхшаш жанр йўқ. Булар эса адабиётда у қадар мавқега эга бўлмаган. Муаммо фақат Шарқ адабиёти учун хос. Чамаси, бу ерда араб ёзувининг ҳам хизмати бўлиши керак. Чунки муаммода фақат сўз ўйини эмас, ҳарфлар ўйини ҳам катта рол ўйнайди.

Муаммо элементлари адабиётимизда XI асрданоқ кўринади. Машҳур «Қутадғу билиг»да шундай сатрлар бор:

*Бек оти билик бирла боғлиқ турур,
Билик лом(и) кетса, бек оти қолур.*

«Билик» сўзидан «Лом» кетса, «бек» қолади. Муаммонинг «Бек» отига айтилган соддагина шакли.

XV асрда у ўз камолига етди. Унинг қоидалари, ечиш амаллари ҳақида китоблар ёзилди. Алишер Навоийнинг «Рисолаи муфрадот»и майдонга келди. Унда муаммонинг 15 амали 48 хил услубий кўриниши билан баён қилинган ва мисол сифатида 121 муаммо келтирилган эди. Улуғ шоир муаммо жанрига ҳам эътибор билан қараган. Унинг сал кам 500 та форсча, 52 та ўзбекча муаммо ёзгани маълум. Адабиётшунос Лутфулла Зоҳидов «Алишер Навоийнинг «Рисолаи муфрадот» асари ва унинг муаммолари»¹ номли диссертациясида асар тўғрисида атрофлича маълумот бериб, у ерда келтирилган 121 форсий муаммони кўриб чиқади. Хондамир ёзганидек, «олий мартабали амир» «Рисолаи муфрадот»ида «у фаннинг тузилиши ва тартибларида ғоятда фойдали ихтиролар қилган» эди. Улуғ Навоийнинг муайян даврларда эрмак ва худписандлик мақсади учун хизмат этган муаммога муносабатини белгилашда унинг эстетик қарашларидан келиб чиқиш керак. Шоирнинг бадий адабиёт, унинг жамиятдаги ўрни, тасвир объекти, ижоддаги оригиналлик, адабий жанрлар ҳақидаги ўз замонаси нуқтаи назаридан фавқулудда аҳамиятли фикрларидан бизнинг ишимизга бевоқифа дахлдор биттасини – шакл ва мазмун тўғрисидаги қарашларини кўздан кечирайлик. Чунки бу нарса унинг муаммога муносабатини ойдинлаштиришда ёрдам беради.

«Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидур», - деб ёзади шоир «Муҳокамат ул-луғатин»да.

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни дағи дилкаш анга.*

(«Ҳайрат ул-аброр»дан)

Оддий муомаладаги гап-сўздан шеъриятгача, ҳаммасидан мақсад – бирор фикр айтиш. Назмнинг ҳам асосини мазмун ташкил этади. Суврат (шакл) гўзаллиги яхши, лекин маъно гўзаллиги ундан ҳам яхшироқ. Навоий шакл ва мазмун нисбатини шундай тушунди. Ўзининг ўлмас шеъриятида унга изчил амал қилди. Ҳатто ўз табиати билан шаклбозликдан иборат бўлган муаммо улуғ шоир қаламида умуминсоний фикрларни, замон масалаларини ўртага ташлаш учун хизмат қилди. Бу унинг ўзбек тилидаги 52 та муаммосида ҳам яққол кўринади. Шулардан баъзиларини кўриб чиқайлик:

*Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от.*

Бу гулшан (олам) ичра ҳеч бир гул (инсон) боқий эмас экан, яхшилик билан от чиқариш ажаб саодатдир (шунинг ўзи боқийликдир). Шоирнинг яхши от қолдириш, инсониятга нафетказиш ҳақидаги ҳикмат даражасига кўтарилган маълум ва машҳур байтларидан бири. Айни пайтда у муаммо усули билан ёзилган. Муаммо ундаги баркамол мазмунни ифодалашга ҳалал бермаган, аксинча унга ёрдами теккан. Энди бу мазкур байтни муаммо қоидасига

¹ Қаранг: Зоҳидов Л. Алишер Навоийнинг «Рисолаи муфрадот» асари ва унинг муаммолари. Филолгия фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1970..

кўра текшириб чиқайлик. Биз юқорида шеърнинг зоҳирий (ташқи) мазмунини кўздан кечирдик, энди ботиний (ички) маъносига эътибор қиламиз. Муаммо «Саъд» деб сарлавҳаланган. Демак ундан топилиши лозим бўлган модда «саъд» сўзидир. У муаммо қоидасига кўра топилиши лозим. Бунинг учун сўзларнинг бир-бирига бўлган ишоравий муносабатларини ҳисобга олган ҳолда муаммо калитини излаш керак. Муаммонинг ўзига мурожаат қиламиз:

Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от.

«От» сўзини чиқариш талаб қилиняпти. Демак, масала «От» орқалигина ечилади. «От» «алиф» билан «те»нинг қўшилувидан ҳосил бўлади. Бу ҳарфлар ишлатилган сўзни излаймиз. Мана, уни «саодат» дан топдик. Муаммо талабига кўра «саодат» дан «от»ни «яхшилик билан» чиқарсак, яъни «о» ва «те» ҳарфларини олиб ташласак, «саъд» биз излаган сўз ҳосил бўлади. муаммо одамларга яхшилик қилиш – бахт, деган муҳим, умуминсоний фикрнинг аҳамиятини таъкид билан кўрсатишда ёрдам беряпти.

Шоирнинг «Варақа» номли муаммоси катта ижтимоий мазмун ташийди. Шеърда жабру ситамнинг ҳад-худуди бўлмаган даврондан шикоят бетакрор ва беназир бир усулда ифода қилинади:

*Жавр ила қаҳрингки, ҳаддин ошти бағоят,
Ваҳки, не бор ибтидо анга, не ниҳоят.*

Шеърнинг зоҳирий маъноси изоҳга муҳтож эмас. Энди биз уни муаммо сифатида кўриб чиқайлик. Сатрларга беркинган «варақа» сўзини топишга ҳаракат қилайлик. Шоир «жавр» билан «қаҳр»га алоҳида урғу беряпти. Айтиляптики, бу икки ҳодисанинг на «ибтидо»си бор, на «ниҳоят»и,.... сўзининг «ибтидо»си «жим» «қаҳр» сўзининг ниҳояти «ре»дур. Агар талабга кўра, шу икки модда – бошланиш билан ниҳоят йўқ бўлса, яъни ва сўзларидан ушбу икки моддани олиб ташласак, варақа - сўзи ҳосил бўлади. биз кўриб чиққан ҳар икки муаммо «Рисолаи муфрадот»да баён этилган мукаммаллаштириш (такмил) амалларидан «исқот» (ташлаб юбориш)га мансубдир. Агар эътибор берилса, шоир ўз муаммоларида ўқувчи диққатини муайян сўзларга жалб этипти (Биринчида «саодат», «от», иккинчида «жавр», «қаҳр», «ибтидо», «ниҳоят»). Китобхон, мабодо муаммоларнинг зоҳирий маъносини аниқлашда бу сўзларга камроқ эътибор берса ҳам, ботиний маъносини кўраётганида уларга алоҳида тўхташга мажбур. Бу сўзлар силсиласи шоир муддаосини, масаланинг қайси томонларига диққат қилаётганини очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Муаммо номлари ҳам ундаги мазмунга пайванд бўлиб кетган (саъд – яхшилик қилиш, варақа – жабру ситамдан қат-қат дил).

Шоир муаммоларидан бири «Ғариб» исмига айтилган. Атаманинг ўзи ҳам ижтимоий мазмунга эга. Шу жиҳатдан у «варақа»га ҳамоҳанг:

*Чок бағрим тарафин айладинг икки парканд
Бирини ташлабон охир бирин эттинг пайванд.*

Ғам-андух лирик қаҳрамон «бағри» ни «икки парканд» - бўлак айлабди. Унинг бир бўлагини охирига ташлаб (орқага олиб), иккинчисини унга пайванд қилсак, «ғариб» ҳосил

бўлади. Бу муаммо осонлаштириш (тасҳил) амалларидан тадбил (алмаштириш)га мансуб. Муаммонинг мазмуни эса биринчи қарашда ёр, рафиқ, рақиблардан ҳасратдек туюлади. Аслида бир оз бошқачароқ. У «даврон зулми»дан жигархун бўлган «аҳли замон дарди»га ишора.

Табиат ва инсоннинг ҳассос шайдоси бўлган шоир азалий ва абадий муҳаббат, унинг се-ришва кечинмалари ҳақида талай муаммолар ёзди. Уларда маънавий ва жисмоний гўзал-ликни – баркамолликни мадҳ этди. Унинг ишқий мавзудаги муаммоларидан бирини кўриб чиқайлик:

*Ул ниҳоликим қадингга йўқ шабҳ, андоқ ниҳол,
Бошида кўргузса юз хуршид ўлур сендин мисол.*

У шундай ниҳолки, унинг қаддига қиёс этгулик иккинчи бир ниҳол йўқ. Агар унинг те-пасида хуршид (қуёш) юз очса, бу ундан бир мисолдир холос... Образ конкрет ва гўзал, ман-зара ёрқин, талқин анъанавий, лекин мантиқли. Уни муаммо сифатида кўриб чиқайлик: У шундай ниҳол эканки, унинг ҳеч бир ўхшаши йўқ экан. Бу қандай ниҳол бўлди? Вақтни ғанимат билиб, Шарқ поэзиясидаги образлар талқинини хаёлдан ўтказамиз. Одатда Шарқ классиклари маҳбуба қадди-қоматининг нозик ва ростлигини сарвга ўхшатадилар. Ҳа, шоир кўзда тутган «андоқ ниҳол» - сарв. Агар «сарв» бошида «хуршид» юз кўргузса, яъни унинг юзи (биринчи ҳарфи «ҳе»)ни «сарв» бошига (олдига) қўйсақ, «хисрав» ҳосил бўла-ди. Демак, байт Хисрав номига айтилган экан. Бу муаммо назариясининг ҳосил қилиш (та-сҳил) амалларидан «талмех» (машҳур мавзу ёки образга мурожаат этиш), осонлаштириш (тасҳил), амалларидан «интиқод» (саралаш)га асосланади.

Навоий муаммоларига шунчаки бир кўз ташлаш шуни кўрсатяптики, буюк мутафаккир имкониятлари жуда тор бўлган муаммодек жанрдан ҳам муҳим, одамлар учун керакли бўл-ган гапларни айтишда баракали фойдалана олган. Ҳикмат ва санъатни икки сатрли фардга жо қила олган. Муаммога ўзбек шеъриятида барча поэтик жанрлар қаторидан жой олиб берган.

Бир вақтлар ақл ва идрокнинг тарозиси вазифасини бажарган бу жанрни аҳамиятсиз деб бўлармикин?

Муаммо – минг йиллик шеъриятимизнинг бир бўлаги. У ўз тараққиёти давомида кўпги-на улуғ кишиларни тарбиялади, уларга илҳом берди. Буни эътироф этиш керак.

Тўғри, у ўз оти билан муаммо. Уни тушуниш, ечиш жуда қийин. Уни мукамал билиш учун қадим мифологиядан астрологиягача, ўрта аср каллиграфиясидан «илмҳои сегона» деб ном олган Шарқ поэтикасигача бўлган фанлардан хабардор бўлиш керак. Бу бугунги ўқувчига бир оз малол келади. Лекин уни ўрганмаслик ҳам кўп асрлик шеъриятимизнинг, шу жумла-дан, Навоий даҳосининг муҳим бир сифатини эътибордан четда қолдириш бўлади.

Алишер Навоий турк дунёси адабиётининг машҳур вакилидир. Чунки ҳеч ким бу тил ва адабиётнинг равнақи учун унингдек хизмат қилолган эмас. Навоий ижоди туркий адаби-ётнинг энг юксак чўққисидир. Чунки ҳеч ким унга қадар бу тилда бунчалик «кўп ва хўб» (Бобур) ёзмаган эди. Навоий барча туркий халқларнинг энг буюк шоиридир. Чунки у ўзи-ни «Хито(й)дан то Хуросон»гача ёйилган туркий «қавм»ларнинг шоири, деб билди. Улар-ни бир адабий тил байроғи остида бирлаштирди, «якқалам» қилди. Бу билан миллатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий равнақига буюк таъсир кўрсатди.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ҲУСАЙН БОЙҚАРО ФОРСИЙ ҒАЗАЛЛАРИГА ТАТАББУЛАРИ

Содир ЭРКИНОВ

Алишер Навоийнинг мумтоз асарлари ўзининг беқиёс нафосати билан замонлар давомида яшаб, кишилик руҳий оламини жунбишга солиб келмоқда. Шоирнинг «Хазойинул-маоний»ни ташкил қилган лирик асарлари ва «Хамса» дostonлари ўзбек адабиётининггина эмас, балки бутун туркий маданиятининг янги бир босқичини бошлаб берди. Алишер Навоий форсийзабон китобхонларга ҳам ўзининг Фоний тахаллуси билан яратилган асарларидан иборат мукамал девонини ҳада этиб, кўп асрлик зуллисонанлик анъанасини муносиб равишда давом эттирди.

«Девони Фоний»ни кўздан кечирар эканмиз, ғоят мароқли бир ҳолат диққатимизни тортади. Гап шундаки, Алишер Навоий форсигўй ижодкорлардан ташқари Ҳусайний тахаллуси билан машҳур асарлар яратган истеъдодли ўзбек шоири Ҳусайн Бойқаронинг форс тилидаги ғазалларига ҳам жавоб-назиралар ёзган. «Девони Фоний»да «Татаббуи султонул-фусаҳо Ҳусайний, халлада мулкаҳу» («Ширин каломлар султони Ҳусайнийга татаббу, мулки абадий бўлсин») сарлавҳаси остида Навоийнинг «Монда» («Қолмиш») радифли иккита ғазали мавжуддир¹.

Проф Р. Воҳидов яна бир форсий ғазалнинг яратилишини Ҳусайн Бойқаро ва Абдурахмон Жомийнинг яқин муносабатлари билан боғлиқ ҳолдаги тарихига диққатни тортади. Абулвоссеъ Низомийнинг «Мақомоти Ҳазрати Мавлоно Жомий» асарида қайд қилинган бу тарих Муиниддин Муҳаммад Исфизорийнинг «Равзатул жаннот-фи-авсофи мадинати Ҳирот» китобида ҳам эсланади. Ҳусайн Бойқаро девонининг Кобул нашри ношири Муҳаммад Ёқуб Воҳиди Журжоний ўша тўпламда Муҳаммад Исфизорий асари маълумотлари асосида юқоридаги ғазал «тарихини» муфассал шарҳлаб берган².

Ўзбек адабиёти тарихида форс тилида ёзилган ғазалларга ўзбек тилида назиралар ёзиш тажрибаси учраб туради. Алишер Навоий «Девони Фоний»да ўзининг Ҳофиз шеърляти билан алоқали ғазалларини аниқ белгилаб «Дар татаббуи Хожа Ҳофиз» (Хожа Ҳофизга татаббу, назира), «Дар таври Хожа» (Хожа Ҳофиз услубида) ифодаларини қўллайди. Навоий шу йўсинда «Мажолис ун-нафоис»да Ҳусайн Бойқаро ва Ҳофиз шеърляри ўртасидаги муносабатлар хусусида фикр юритганда ҳам уларга аниқ тавсиф беради. Жумладан, «Мажолисун-нафоис»да ўқиймиз: «Ушбу муҳаббат ҳавосининг ҳумойи баланд парвози Хожа Ҳофизи Шерозий каломн таврида тушубтур ва салосат ва таркибда анга ёвушубтур»³. Демак, бу ўринда Ҳофиз ғазали усулида ёзилган шеър хусусида сўз бормоқда. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Ҳусайн Бойқаронинг яна бир ғазалига бундан ҳам кенгрок тавсиф бериб ёзади: «Бу радифда яна бир матлаким, ғазал таврида марсияомуз Хожа Ҳофиз Шерозийга воқеъ бўлган йўсин била ул ҳазратқа дағи воқеъ бўлубтур ва бағоят нодирдур»⁴.

Ҳусайн Бойқаро ғазали қуйидаги матла билан бошланади:

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. V том. II китоб. Тошкент, 1965. Б.274, 292.

² Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. Тошкент, 1983. Б.17.

³ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. XII том. Тошкент, 1966. Б.188.

⁴ Ўша ерда. Б.202.

*Вой, юз минг войким, сарви равоним бордило,
Сабру хушим мулкидин ороми жоним бордило¹.*

Навоий Ҳусайн Бойқаро шеъри учун асос бўлган Ҳофиз ғазалини марсия мазмунига эгаллигини айтган. Мана, рамали мусаммани маҳзуб баҳридаги ўша ғазалнинг матла байти:

*Шарбате аз лаби лаълаш начашидему бирафт,
Рун маҳпайкари у сер надидему бирафт².
(Лаълдек лаби шарбатидан татиб кўрмасимиздан (илгари) кетди,
Ойдек юзига тўйиб боқмасимиздан (илгари) кетди).*

Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро форсий ғазалларига ёзган ҳар икки назираси ҳам «Монда» радифига эгадир. Шунга асосланиб, Ҳусайн Бойқаронинг ҳам «Монда» радифидаги ғазали бир эмас, бир неча бўлиши мумкин деган фикр ҳам ўртага тушади. Шуни ҳам айтиш керакки, Алишер Навоий даврида Хуросонда, теурий зодагонларидан Фаридун Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо кабилар, шунингдек, Паҳлавон Ҳусайн, Мир Ҳусайн Хотамий кабилар ҳам ижод этганлар. Навоийнинг яқин кишиларидан Паҳлавон Муҳаммаднинг иниси ҳам Ҳусайний тахаллуси билан асарлар ёзган, Ана шу ҳолатларни назарда тутадиган бўлсак, Алишер Навоийнинг ўзининг татаббулари сарлавҳасида Ҳусайн Бойқарога нисбатан қўллаган «Султонул-фусаҳо», «халлада мулкаху» иборалари жуда муҳим вазифани адо этади.

Ҳусайн Бойқаро ғазалига Алишер Навоий томонидан ёзилган назира юқорида қайд этиб ўтилганидек, «Монда» радифига эга. Ҳусайн Бойқаронинг «Аз ғами ишқат маро...» деб бошланувчи ғазали манбаларда баъзан «Аст» радифи билан «Аз ғами ишқат маро на тан, на жон монда аст» тарзида ҳам учрайди. Бу ерда асар вазни рамали мусаммани мақсур бўлиб, у шоирнинг ўзбек тилидаги девонидан ўрин олган ғазалларининг вазни билан мувофиқдир. Манбаларда ғазалнинг «Аст» радифисиз, «Аз ғами ишқат маро на тан, на жоне монда» кўринишида «Монда» лафзи радиф ўрнига чиқарилган ва шундай кўчирилган нусхалари ҳам учрайди. Айни пайтда, Сом Мирзонинг «Тухфаи Сомий» асари қўлёзмаларининг бирида шеър «Аст»³, иккинчисида эса «Монда»⁴ радифи билан икки хил нусха кўзга ташланади. Ушбу ғазалнинг Ҳусайн Бойқаро девонининг Кобул нашрида «Аст» радифи билан келганлиги юқорида эсланди. Навоий «Мажолис ун-нафоис»ининг Муҳаммад Ҳакимшох Қазвиний таржимасида шеър «Монда» радифи билан берилган⁵. Алишер Навоийнинг «Девони Фоний»дан ўрин олган ғазаллари Ҳусайн Бойқаронинг рамали мусаммани маҳзуб вазнидаги ана шу «Монда» радифли шеърига татаббурдир. Афтидан Ҳусайний шеъри кўпроқ шу нусхада маълум бўлган, шуҳрат топган ва Алишер Навоий диққатини тортган.

Ҳусайн Бойқаро ғазали «Тухфаи Сомий» (Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 57 инвентарь рақами остида сақланаётган) қўлёзмасида

*Аз ғами ишқат маро на тан, на жоне монда,
Ин хаёле гаштау в-ин як гумоне монда, –*

¹ Ўша ерда.

² Ҳофиз Шерозӣ. Куллиёт. Душанбе, 1988. Б.125.

³ С о м М и р з о. Тухфаи Сомӣ. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. 7709. С.10.

⁴ Сом Мирзо. Тухфаи Сомӣ. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. 57. С.12.

⁵ Бу ҳақда Р. Воҳидовнинг юқорида эсланган тадқиқотида ҳам маълумот мавжуд.

(Ишқинг ғамини чека-чека менда тан ҳам, жон ҳам қолгани йўқ, Буниси хаёлга айланди-ю, унисидан эса гумонгина қолди) матлаи билан бошланиб:

*Чун Ҳусайнӣ хешро хоҳам дигар пирона сар
Хасту сар бар саждаи зебо жавоне монда¹.*

(Ҳусайнийга ўхшаб ўзим ўзга бир кекса бўлсам ҳам бошим гўзалнинг саждасига қўйилган ҳолда қолишини истайман) матлаи билан якунланади.

«Девони Фоний»да Навоийнинг Ҳусайн Бойқарога татаббу ғазалларидан бири

*Дил ба қуят рафта жисм аз вай нишоне монда,
Мурғ чун карда ҳаво з-у ошёне монда².*

(Куш учиб кетиб ундан уясигина қолгани каби дил сенинг кўйинг (ишқинг) билан кетиб, жисм ундан нишонагина бўлиб қолган) матлаи ва иккинчиси:

*Аз мани овора дар қўят фиғона монда,
Бенишоне рафтау аз вай нишоне монда³, –*

(Кўйингда мен оворадан фиғонгина қолди, Беному нишон кетди-ю, ундан бир нишонгина қолди) байти билан бошланади.

Ҳусайн Бойқаро ғазалидаги ишқнинг ниҳоятда нафис тасаввуфона талқини, айти пайтда унинг фавқулудда содда образ ва ифодалар билан уйғунлашиб келиши ҳар қандай китобхоннинг диққатини ўзига тортади. Алишер Навоийни ана шу теран фикрнинг бадиий ифодаси ўзига жалб этган.

Навоий ўз татаббуларида асос қилиб олинаётган ғазалдаги инсон қалбини туғёнга келтирувчи ишқнинг завқ ва заҳматлари тасвирларидан иборат замири қарашларни давом эттириш ва такомиллаштириш йўлини туттади. Ҳусайний ғазали бизга маълум бўлган манбаларда беш байтдан иборат. Навоийнинг ҳрр икки татаббу ғазали етти байтликдир. Шеърдаги шу ҳажм кенглигининг ўзи Навоийнинг татаббуда мундарижа жиҳатидан ҳам қўшимча янги маъноларнинг янги, ўзига хос талқиилари йўлидан борганлигини кўрсатади. Шундай қилиб, Навоий ғазалларида асл манбага хос мазмун ва образлар ва уларга мувофиқ келган қофия, радиф ва мафҳумларда ҳам анъана жилолари билан ёнма-ён турган, шеърнинг янги руҳини таъмин этган воситалар юзага чиқадилар. Натижада, Навоий татаббулари янги образлар ва янги талқинлар воситасида гўзал бир сурат ва сийрат касб этади. Ҳусайн Бойқаронинг шеъри ишқнинг оташнок шиддати ҳақидаги талқинлар билан бошланади. Кейинги мисралардаги тасвирларда ишқнинг ҳижрон дамлари билан алмашинуви натижасида ошиққа ҳамроҳ бўлган руҳий ҳолатларнинг ранг-баранг манзаралари чизила боради. Лекин ошиқ ўз аҳдида устивор. У кексайган чоғда ҳам ёшлиқдаги аҳду паймонларига содиқ қолади.

¹ С о м М и р з о . Тухфаи Сомӣ. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. 57. С.12.

² Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. V том. Тошкент, 1965. Б.274.

³ Ўша китоб. Б.292.